

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний аграрний університет

ЛЕВЧУК К.І.

ПОЛІТОЛОГІЯ З ОСНОВАМИ СОЦІОЛОГІЇ

Навчальний посібник

ВНАУ 2020

УДК 32-027.21:316(075.8)
Л-34

*Рекомендовано Вченою радою
Вінницького національного аграрного університету
(Протокол № 11 від 28 квітня 2020 р.)*

Рецензенти:

Вергелес Костянтин Миколайович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова;

Легун Юрій Вікторович – доктор історичних наук, професор, директор державного архіву Вінницької області;

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Левчук К.І.

Л-34 Політологія з основами соціології: навчальний посібник.
Вінниця: 2020. 176 с.

Навчальний посібник «Політологія з основами соціології» містить необхідні матеріали для самостійної роботи студентів з вивчення дисципліни під керівництвом викладача. Призначено для студентів денної та заочної форм навчання, також усіх, хто цікавиться питаннями соціального і політичного життя суспільства.

ISBN 978-617-7721-14-6

© Левчук К.І., 2020

© ВНАУ, 2020

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ I. Політична влада і політична система суспільства	
1.1. Предмет політологічної науки. Соціологія політики	
§1. Політика як суспільно-політичне явище.....	7
§2. Предмет і методи політології.....	9
§3. Закономірності політологічної науки.....	12
1.2. Основні віхи світової політичної і соціологічної думки	
§1. Політико-правові вчення Стародавнього Світу.....	16
§2. Соціальні та політичні концепції епохи Середньовіччя та Відродження...21	
§3. Політико-соціологічна думка Нового Часу та Просвітництва.....	24
§4. Еволюція політико-соціологічної думки у XIX ст.....	27
1.3. Розвиток соціально-політичної думки в Україні	
§1. Політична думка Київської Русі.....	30
§2. Українська суспільна думка за часів Речі Посполитої та козацько-гетьманської держави.....	32
§3. Дореволюційний етап становлення політичної думки в Україні.....	36
§4. Політична думка України на початку XX ст.....	38
1.4. Політична і державна влада	
§1. Соціальне управління. Влада. Різновиди влади.....	40
§2. Політична влада. Легітимність політичної влади.....	44
1.5. Сутність і типи сучасних політичних систем. Держава – основний елемент політичної системи	
§1. Основні елементи політичної системи та її функції.....	47
§2. Типологія сучасних політичних систем.....	50
§3. Ознаки та функції держави.....	52
§4. Форми політичного правління.....	54
§5. Типи державного устрою.....	57
1.6. Політичні режими та їх основні риси	
§1. Поняття політичного режиму. Тоталітарний режим.....	59
§2. Авторитарний режим влади.....	63
§3. Демократичний політичний режим.....	65
§4. Демократичні принципи в організації політичної влади в Україні.....	68

Розділ II. Політична свідомість та політичні трансформації

2.1. Політичні партії й партійні системи.

- §1. Походження і сутність партій, їх функції.....73
- §2. Типологія політичних партій і партійних систем.....76
- §3. Особливості розвитку багатопартійності в Україні.....80

2.2. Політична культура. Сучасні політичні ідеології

- §1. Сутність і структура політичної культури суспільства.....83
- §2. Типологія політичної культури.....85
- §3. Сутність ідеології, її взаємодія з політикою.....88
- §4. Сучасні політичні ідеології.....90

2.3. Політична еліта і лідерство

- §1. Політичне лідерство.....96
- §2. Сучасне розуміння політичної еліти.....100

2.4. Політичні та соціальні конфлікти

- §1. Політичний процес.....104
- §2. Поняття соціального конфлікту та шляхи його розв'язання.....106
- §3. Форми політичних конфліктів.....109

2.5. Етнонаціональні процеси в політиці

- §1. Сутність етносу та нації.....113
- §2. Національні відносини та національна політика.....117

2.6. Міжнародна політика. Політичні аспекти сучасної цивілізації

- §1. Світовий політичний процес та його суб'єкти.....120
- §2. Глобалізація сучасного світу.....124
- §3. Глобальні проблеми сучасності.....127

Запитання для самостійної підготовки до контрольного заходу.....129

Зразки підсумкових тестів.....133

Список джерел та літератури для поглибленого вивчення курсу..... 146

Термінологічний словник.....150

ПЕРЕДМОВА

Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства неможливо. Для того, щоб не бути пасивним об'єктом впливу з боку охочих до влади людей, потрібно не тільки брати участь у політиці, а й мати наукові знання про неї та керуватись ними на практиці.

Набуття громадянами політичних знань має важливе значення в умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій української державності. Проблеми впорядкованості соціальних процесів, ефективного регулювання різних сфер суспільного життя, утвердження державності України, впливу державних органів на становлення і розвиток ринкових відносин – усе це вимагає від носіїв політичної влади політичної культури і компетентності.

Навчальна дисципліна «Політологія з основами соціології» займає чільне місце в системі підготовки висококваліфікованих спеціалістів для всіх сфер суспільного життя. Вивчення зазначеного курсу передбачає опанування достатнім рівнем знань про сутність суспільного й політичного життя, політичних відносин і процесів. Результатом є вміння студентів орієнтуватися в основних політичних та соціологічних школах, концепціях, процесах міжнародного політичного життя, геополітичній обстановці та дозволяє краще зрозуміти місце, роль і статус України в сучасному світі.

Дисципліна «Політологія з основами соціології» є синтетичним курсом, який поєднує політологію, соціологію та політичну соціологію. Політологія вивчає владні відносини, що існують у суспільстві. При цьому основна увага звертається на взаємодію між соціальними спільнотами та політичними інститутами. Соціологію цікавить питання про те, за яких соціальних умов виникають і розвиваються певні політичні інститути. Якщо політологія вивчає, перш за все, самі політичні інститути, найважливішим з яких є держава, то соціологія досліджує вплив соціальних чинників на розподіл влади в суспільстві.

При цьому об'єктом дослідження в політичній соціології можуть виступати системи державного управління, політичні еліти, політичні партії та соціальні рухи, політична культура та ідеологія. Прикладні дослідження у цій сфері зазвичай пов'язані з вивченням громадської думки, поведінки виборців у ході передвиборчих кампаній.

Україна – демократична правова держава. Протягом становлення та розвитку вона вирішує низку соціальних та економічних проблем. Однак, проблеми впорядкованості соціальних процесів, ефективного регулювання різних сфер суспільного життя, утвердження державності України, впливу державних органів на становлення і розвиток ринкових відносин – усе це вимагає від носіїв політичної влади політичної культури і компетентності. У цих процесах політологія відіграє незамінну роль.

Мета курсу – дати студентам уявлення про політичне життя та політичну сферу суспільства, закономірності її розвитку, а також систему знань про сучасні політичні інституції, про права і свободи громадян у демократичному суспільстві, про типи і форми політичних процесів, зміст і шляхи формування політичної культури.

Завдання курсу – сприяти формуванню у студентів необхідних навичок і вмінь застосовувати принципи сучасного політичного мислення до аналізу й пошуку відповідей на політичні питання та проблеми, які постають перед суспільством, а в майбутньому брати активну участь у вирішенні сучасних проблем українського суспільства на його шляху до демократії і прогресу.

Після вивчення курсу студент повинен **знати**:

- основні поняття та категорії політичної науки, теорію та особливості сучасних суспільно-політичних процесів, складні і суперечливі проблеми політичного життя, тенденції розвитку політичних явищ у різних країнах світу і, особливо, в Україні.

Студент повинен **уміти**:

- синтезувати набуті знання у відповідне світосприйняття та високу політичну культуру; творчо застосовувати набуті знання при аналізі політичних реалій суспільного життя, формувати власну наукову позицію щодо актуальних політичних проблем сьогодення.

Розділ I. Політична влада і політична система суспільства

Тема 1.1. Предмет політологічної науки. Соціологія політики

§ 1. Політика як суспільно-політичне явище

Доволі часто ми не маємо часу та бажання замислитися над етимологією тих чи інших слів, якими користуємося. Термін «політика», та похідні від нього слова та словосполучення: «політик», «політична діяльність», «політична партія», «політична система», «форми політичного правління», тощо – загальновідомі та не потребують, на перший погляд, особливого роз'яснення.

Однак, для кращого розуміння сутності явища слід звернутися до першоджерела. Термін «політика» вперше було використано давньогрецьким філософом Аристотелем в назві однойменного трактату. Політика як відзначав Аристотель, є невід'ємною частиною існування людства. **Політика** – це не тільки мистецтво управляти давньогрецьким **полісом**, але і можливість розбудови ідеальної держави.

Політика активно впливає на суспільний прогрес, прискорюючи його чи загальмовуючи, визначає напрям розвитку суспільства, породжує зміну соціально-економічних, культурних, міжнаціональних відносин.

Найістотнішою складовою в політиці є устрій державної влади. Аристотель вказував на те, що уряд добрий тоді, коли він має на меті добро усієї громади. Однак, політика нерозривно пов'язана з інтересами тих, хто бореться за завоювання або утримання влади.

Інтерес, як соціальне явище, – це об'єктивно обумовлений мотив діяльності певної людини, соціальної групи або держави, спрямований на задоволення своїх життєвих потреб.

Сучасне визначення **політики: особлива сфера взаємодії між особами, соціальними групами, станами, класами, націями метою якої є завоювання, утримання та плідне використання державної влади задля задоволення своїх інтересів та потреб.** Визначення політики через прагнення до влади вперше було сформульоване Н. Макіавеллі та стало визначальним в сучасній політології.

В американській політології, яка започаткувала системний підхід до вивчення соціальних явищ, акцентовано увагу до пояснення функцій політики в суспільстві – налагодження ефективного

управління, підтримання порядку, забезпечення сталого розвитку, збереження суспільної стабільності тощо. Тому політика розглядалася як спосіб ефективної організації та взаємодії між елементами суспільства який спрямований на досягнення спільних цілей.

Отже, політика охоплює все, що пов'язане з владними відносинами – виражає корінні інтереси індивідів, соціальних груп, держави.

Боротьба за владу призводить до того, що в державі формується державна політика, яка опирається на ухвалені законодавчі акти. Державна політика має відповідати інтересам держави та народу, сприяти збереженню існуючої соціально-економічної системи та втілюватися в Конституцію та закони країни.

Розрізняють внутрішню та зовнішню політику. Внутрішня політика спрямована на узгодження, поєднання та регулювання взаємодії між органами державної влади та населенням. Її в свою чергу можна розділити на підвиди: економічну, соціальну, культурну, національну, аграрну політику тощо.

Зовнішня політика – це стосунки з іншими суб'єктами міжнародних відносин: державами, міжнародними організаціями, неурядовими об'єднаннями, які направлені на захист та задоволення національних інтересів держави та її громадян.

Виділяють такі функції політики:

- функція політичного менеджменту забезпечує політичне керівництво суспільством;
- функція політичного домінування та консолідації сприяє збереженню загального порядку та організованості, направлена на захист стабільності владних відносин;
- функція нормативна та регулятивна означає розробку та упорядкування системи норм і цінностей в суспільстві; упорядкування політичної поведінки суб'єктів політичної діяльності;
- політика має сприяти артикуляції інтересів різних соціальних груп для подальшого узгодження і забезпечення неконфліктного розвитку як для суспільства так і для окремої особи;
- сприяти соціалізації особистості, яка б забезпечувала еволюційний розвиток суспільства.

§ 2. Предмет і методи політології

В основі політичної науки лежать три ключові поняття (категорії): **влада, держава, політика**. На основі вивчення цих понять та різних типів взаємодії між ними відбулося формування та накопичення знань про політичне життя суспільства.

Перший, **релігійно-міфологічний**, етап накопичення знань розпочався на Стародавньому Сході одночасно з процесом формування перших цивілізацій та потребою правлячих верств у легітимації своєї влади (Стародавній Єгипет, Індія, Китай).

Другий етап який розпочався в середині I тис. до н.е. та тривав до середини XIX ст. отримав назву **філософський**. Категорії політичної науки втрачають ознаки божественного одкровення та вивчаються за допомогою методів філософської науки.

У модерний період розпочався емпіричний етап розвитку політичної науки. Важливим поштовхом до усвідомлення особливостей політичного життя був вплив соціальних концепцій К. Маркса та М. Вебера. З другої половини XX ст. курс «політологія» був започаткований в системі вищої освіти.

ПОЛІТОЛОГІЯ – наука про політику, вивчає галузь життєдіяльності суспільства, що пов'язана з владними стосунками, державним устроєм, політичними інститутами, принципами, нормами та взаємовідносинами між суб'єктами політики, суспільством та державою.

Об'єктом політології є політична підсистема суспільства, всі процеси та явища, що відбуваються в ній. В широкому розумінні політична підсистема є галуззю суспільних відносин, що пов'язана з взаємодією різних спільнот людей, соціальних груп, класів, націй.

Предметом політології є політична влада – закономірності її формування та розвитку, форми та методи діяльності.

Однак, політичні явища вивчаються не тільки за допомогою політології. Історичні, економічні, соціальні, правові науки досліджують різні сторони політичних відносин та їх вплив на розвиток соціуму.

Методи та засоби політичних досліджень

Останніми роками в політичних дослідженнях усе частіше використовують терміни і методи, які раніше вважалися характерними для природничих та технічних наук. Таке становище є відображенням певної кризи наук про суспільство, свідченням

прискореного розвитку галузей знань, пов'язаних з предметно-матеріальним пізнанням світу.

Значний вплив на пізнання процесів обумовленості в політичному житті здійснив системний підхід, основоположником якого в суспільних науках вважають Д. Істона. Дослідник у творах «Політична система» та «Системний аналіз політичного життя» запропонував системний метод для вивчення політичного життя будь-якої країни, а також окремих елементів (підсистем) – парламенту, уряду, політичної партії, неурядової асоціації.

Системний підхід базується на принципах багатofакторної обумовленості. На еволюцію політичної системи України впливають не тільки соціальні та економічні чинники. Стан політичних інститутів залежить від менталітету, геополітичних умов, зміни пануючих у суспільстві цінностей під впливом урбаністичних процесів тощо. Системний підхід дає змогу вивчити нові властивості та ознаки будь-якого складного об'єкта. Системний метод націлений на виявлення множини та різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, які відбивають складність і багатство відносин між елементами цілого та взаємодії з навколишнім середовищем.

І. Пригожин запропонував синергетичний підхід до системності, в рамках якого соціальну систему слід розглядати із врахуванням впливу зовнішніх чинників і тих енергетичних потоків, які визначають її зміну. Стабільність соціального об'єкта розглядається як винятковий випадок розвитку динамічної системи, яка проходить безкінечний ряд нестабільних станів: тільки в невпорядкованій системі можуть мати місце унікальні події і флуктуації, що сприяють даній події, а також відбувається розширення масштабів системи, підвищення її чутливості до зовнішнього світу, і, загалом, виникає історична перспектива, тобто можливість появи інших, можливо більш досконаlih, форм суспільної організації.

Отже, сучасне суспільство є певною системою, яка складається із взаємопов'язаних та відносно самостійних підсистем:

– виробничої (економічно-господарської) яка забезпечує матеріальну основу існування суспільства (виробництво, розподіл, обмін, споживання матеріальних благ);

- соціальної підсистеми, в якій домінують взаємозв'язки, пов'язані з відносинами між різними соціальними, етнічними, демографічними групами та соціальними інститутами;
- духовної підсистеми, налаштованої на формування, збереження та відтворення духовних цінностей, а також створення умов для їх розвитку у наступних поколіннях;
- політичної підсистеми в якій проявляється зв'язок між громадянським суспільством та державою, владними відносинами та правом, політичними організаціями та владою.

Політична підсистема покликана створювати найсприятливіші умови для ефективного функціонування всіх ланок суспільних підсистем.

Політологія відіграє важливу роль у підготовці студентів-аграріїв. Вивчення суспільно-політичної ситуації в Україні можливе тільки при достатньому засвоєнні студентами історії політичної думки, теорій зародження держави, розуміння взаємозв'язку між домінуючими в суспільстві політико-правовими концепціями та рівнем соціально-економічного розвитку.

У формуванні сучасного світогляду не обійтись без тлумачення категорії «правова держава», без знань закономірностей розвитку політичних процесів, вивчення політичних ідеологій та залежності між формами політичного правління та правовим обґрунтуванням пануючої в суспільстві влади.

Політологія плідно взаємодіє з соціологією та не може обійтись без використання досягнень соціальної науки, яка вивчає зміну політичних норм під впливом соціальних взаємовідносин в суспільстві. «Влада» є категорією яка тісно поєднує політику та соціум.

Тому вивчення взаємодії між владою та правом в умовах різних типів політичних режимів (демократичного, тоталітарного, авторитарного, перехідного), уявлення про джерела походження політичної влади та її взаємозв'язок з державною владою, спроби політико-правового аналізу співвідношення легітимності та легальності політичної влади є необхідною умовою політологічного дослідження сучасного українського суспільства. Чим більше політологія використовує синергетичний підхід до вивчення соціальної дійсності тим краще вона осмислює реальність.

§ 3. Закономірності політологічної науки

Політологія як наука має систему закономірностей:

Політико-економічні закономірності, які враховують співвідношення між економічним базисом суспільства та політичною владою як елементом надбудови. З погляду марксизму політична влада є породженням економічної влади. Водночас влада є відносно самостійною та визначає економіку. Взаємодія політики та економіки відбувається на багатьох рівнях. Тому питання про те, що є первинним – політика чи економіка, не має сенсу.

По-перше, ефективна політика, яка прагне врахувати інтереси більшості, рано чи пізно приведе до успішної економіки. Прикладом може бути Польща, яка на початку 90-х років ХХ ст. провела успішну ринкову трансформацію одержавленої економіки за допомогою швидких, хоча і болісних для населення реформ. Тоді як Україна, маючи (принаймні на той момент) практично відповідний рівень суспільного багатства, розтринькала свій потенціал імітуючи реформи. Наші політики створили олігархічну економіку латиноамериканського типу в якій немає місця інтересам простої людини. В 1990 році валовий внутрішній продукт на душу населення України був на рівні Португалії, а сьогодні Україна одна з найбідніших країн Європи. Тому українці масово виїжджають за кордон, в тому числі до Польщі та Португалії, щоб заробити грошей для достойного життя.

По-друге, розуміння взаємозв'язку економіки та політики можливе за допомогою історії. Підмурком сучасної європейської цивілізації залишається Стародавня Греція. В античній Греції виникла особлива соціальна структура, яка опиралася на приватну власність, чого не було більш ніде в світі. Панування приватної власності покликало до життя властиві їй політичні, правові та інші інститути які обслуговували її потреби. Перед усім – систему демократичного самоврядування з правом і обов'язком кожного повноправного громадянина, члена поліса, брати участь в громадських справах, в управлінні полісом; систему приватноправових гарантій із захистом інтересів кожного громадянина, з визнанням його особистої гідності, прав і свобод, а також систему соціокультурних принципів, які сприяли розквіту особистості, розвитку творчих потенцій індивіда, не кажучи вже про його енергію, ініціативу, підприємливість.

Таким чином в античному світі були закладені основи громадянського суспільства, що став ідейним фундаментом швидкого розвитку європейської ринково-приватновласницької економіки.

Отже, починаючи з античної Греції, в цивілізованому світі виникли дві різні соціальні структури - європейська та неєвропейська (азіатський спосіб виробництва), причому друга була представлена різноманітними варіантами, які вирізнялись в різних регіонах світу, але принципово подібними, однотипними в головному: їм не були знайомі ні панівна роль приватної власності, ні античне громадянське суспільство.

Панування приватної власності, захищене системою відповідних політичних, правових і соціокультурних інститутів, породило капіталізм і тим самим заклало основу бурхливого економічного розвитку не тільки Європи, але і всього іншого світу.

Україна століттями була поневолена наступником Золотої Орди – Московською державою, володарювання якої започаткувало азіатські тенденції в подальшому політичному та економічному розвитку. За часів Радянського Союзу приватна власність взагалі була заборонена, тому отримати будь-які блага можна було лише перебуваючи при владі. Спроба «справедливо» поділити державну власність та започаткувати капіталізм як «на Заході» була провальною. Корупція, відсутність незалежної та справедливої судової гілки влади, соціальна несправедливість, злиденність населення призводить до слабкості демократичних інститутів. Політики, які прагнуть влади, використовують її, здебільшого, для особистого збагачення, забуваючи про лозунги, якими зваблювали довірливий електорат.

Отже, економіка та політика тісно взаємопов'язані. Політичні рішення ведуть економіку до процвітання чи занепаду. Однак, економічна реальність породжує відповідні владні, правові та політичні інститути. Важливе значення мають історичні традиції та ментальність народу, які поступово змінюються під впливом відкритого європейського суспільства.

Політико-соціальні закономірності характеризують розвиток політичної влади як особливої соціальної системи, з власною логікою та структурою. Основна закономірність полягає в прагненні до зміцнення стабільності політичної влади. Однак, будь-який перехід

соціальної системи від статичного до динамічного стану призводить до політичних змін.

Так, синергетичний підхід до розвитку соціальних систем передбачає використання категорій, за допомогою яких розкривається шлях переходу локальних систем від статичного до динамічного стану: **флуктуація** – коливання, локальне чи мікроскопічне збурення; **атрактор** – посилення впливу однієї із флуктуацій на елементи системи, що може привести до нової впорядкованості; **біфуркація** – зона вибору шляхів переходу системи до нового якісного стану.

М. Горбачов розпочав трансформацію радянського суспільства, не маючи чіткого плану реформ. Запровадження політики гласності та демократизації суспільства привело до флуктуації – появи непідконтрольних компартійним структурам неформальних об'єднань, учасники яких піддавали критиці існуючий лад.

Непродумані спроби реформування планової економіки зруйнували міжгалузевий баланс, сприяли збільшенню грошової маси у населення, що в свою чергу призвело до нестачі товарів повсякденного вжитку та до посилення критичних настроїв у суспільстві відносно ініціаторів реформ. Статична конструкція радянської системи управління та господарювання перейшла в стан нестабільності.

Атрактором подальших подій, що привели в кінцевому результаті до проголошення незалежності України, слід вважати спроби реформування радянської політичної системи.

Зоною біфуркації, після якої настала своєрідна «точка неповернення» для радянського суспільства, стала відміна статті 6 Конституції СРСР. КПРС, що була стрижнем радянської політичної системи не тільки втратила монополію на владу, показавши свою внутрішню слабкість, але засвідчила органічну нездатність «радянської цивілізації» (термін С. Кара-Мурзи) до демократичних реформ.

Отже, еволюція соціальних систем це не тільки період стабільного та передбачуваного існування. Порядок змінюється хаосом, який в свою чергу конструює порядок нового рівня. В результаті синергетичної дії різнопланових підсистем (законодавчої та виконавчої влади, громадських організацій та політичних партій) Україна стала незалежною державою. Формування нового соціуму

направило соціальну енергію в конструктивне русло, сприяло поступовому затуханню спонтанної громадської ініціативи.

Період перехідних трансформацій українського постсоціалістичного суспільства, на думку А. Гальчинського, може виявитися досить тривалим. Мається на увазі практика не тільки економічних та інституційних перетворень, але соціальних і духовних.

Політико-психологічні закономірності відображають комплекс існуючих зв'язків і відносин між особистістю та владою. Політичні дії залежать не тільки від економічних чи соціальних впливів та взаємодій, але і від поглядів, настроїв, безпосередньої активності громадян на основі їх практичної взаємодії між собою та суспільними інститутами. З часів античності в політико-правових вченнях значна увага концентрувалася на ідеальних рисах характеру, вмінь та навичок які мають вирізняти політичного лідера чи представників політичної еліти. В ХІХ ст. в Європі та США відбулася економічна, технологічна та соціально-політична трансформація що призвела до утвердження саморегульованих ринкових відносин. Поява політичних партій та боротьба працівників за свої політичні та соціально-економічні права сприяли залученню до політичного процесу більшості населення.

Політична участь конкретної особи чи групові форми політичної діяльності зумовлені психічним станом, емоціями, вольовими якостями. Нечистоплотні політичні лідери, менеджери виборчої кампанії, політтехнологи мають можливість проаналізувати політичну поведінку за допомогою емпіричної інформації та вплинути на неї за допомогою маніпуляції свідомістю. Знання про методи маніпуляторів та шляхи ефективної протидії політичній пропаганді є необхідною умовою успішного протистояння українського суспільства інформаційній агресії з боку Росії.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Яка із згадуваних вище дефініцій найбільш точно відтворює термін «політика»? Чому?
2. Назвіть етапи становлення політології як науки.
3. Наведіть приклади взаємозв'язку соціології та політології.
4. Запропонуйте власні приклади закономірностей політологічної науки.

Тема 1.2. Основні віхи світової політичної й соціологічної думки

§ 1. Політико-правові вчення Стародавнього Світу

У стародавніх державах Сходу панували уявлення про божественне походження влади і суспільно-політичного устрою. Дослідження сучасних вчених-сходознавців свідчать, що сакралізація влади розпочалася в період формування **протодержав** (*сільськогосподарська територія, адміністративно підлегла населеному пункту міського типу, де знаходилась резиденція вождя та його наближених*).

Спочатку посада вождя була виборною тому що інших форм заміщення влади стародавнє суспільство не знало. Однак, досягнувши вершин влади, насолодившись авторитетом та привілеями, вождь намагався закріпити владу довічно. Жерці, чаклуни та інші служителі культу освячували божественне походження влади вождя, який набував якостей носія божественної благодаті, могутнього посередника між світом живих та потойбічними силами.

Сакралізація посади вождя була необхідним моментом для перетворення його з особистості в символ державної влади. Правитель Стародавнього Єгипту – фараон вважався живим богом на землі, поклоніння якому продовжувалося після його смерті. Престиж, авторитет та влада правителя сягали висоти релігійного догмату.

Але вже у VIII – VI ст. до н.е. намітилася тенденція відходу від релігійного трактування владних стосунків до більш приземного раціонального погляду на державу, право, суспільство.

У стародавньому Китаї формування світоглядної основи китайської цивілізації відбувалося на основі морально-етичного вчення Конфуція та отримало назву **конфуціанство**. Сам Конфуцій скептично ставився до існування надприродного: «Ми не знаємо до кінця що таке життя, тому як ми можемо знати що таке смерть?»

Основою соціального порядку він вважав наступний постулат: **«Хай батько буде батьком, син буде сином, імператор буде імператором, чиновник – чиновником»** тобто нехай усе в цьому світі хаосу та безладдя займе своє місце. Корінь проблем, які заважають гармонійному розвитку суспільства у тому, що людина не розуміє своє місце в житті. Щоб досягнути порядку потрібно виконання основоположних правил соціального життя: поважати старших, шанувати мудрість древніх, виконувати веління імператора.

Суспільство має складатися з двох нерівних частин: верхів та низів – тих хто думає та керує та тих, хто працює та виконує накази.

Конфуцій вважав, що **сім'я – це маленька держава, а держава – це велика сім'я**. Цей вислів підкреслював суть китайського уявлення про сім'ю, в основі якого беззастережна покора молодших старшим, виключний авторитет батька у розв'язанні сімейних стосунків. Не менш важливою для розуміння поглядів Конфуція на природу політичної влади, була десакралізація статусу імператора, який займав «посаду» батька усіх китайців. Патерналізм став стрижнем на якому кріпилася система владних стосунків конфуціанського суспільства.

З критикою ідей Конфуція виступили **легісти (законники)** Заклики до доброчинності в конфуціанському стилі – це звичайні балачки, а конфуціанці – паразити, що сидять на шиї народу – стверджували вони.

Вчення легізму опиралось не стільки на закони як на накази та розпорядження керівництва. Основою суспільного порядку мав бути затверджений чиновниками регламент, сила та авторитет якого забезпечувалися суворими покараннями. Суворі закони – основний засіб управління державою. Повага до адміністративно-бюрократичного апарату забезпечувалася системою кругової поруки. Покарання врівноважувалися нагородою за лояльність та присвоєнням чергового рангу, що підвищувало соціальний статус його власника. Мета правління – зміцнення влади правителя та завойовницькі походи проти сусідніх держав. Народ – матеріал, з якого можна зліпити все, що забажає правитель.

У перші століття нашої ери відбувся поступовий синтез конфуціанства та легізму в єдину офіційну ідеологію. Розвиток легістами державних інститутів (поява апарату державного управління, фіскальної служби, органів правопорядку та суду) був доповнений повагою до традицій та шанобливим ставленням до патріархально-кланових зв'язків.

У майбутньому конфуціанство вийшло далеко за межі континентального Китаю, зігравши особливу роль у формуванні держав та ментальності японського, корейського та інших народів Південно-Східної Азії. Успішна ринкова модернізація та стрімкий економічний розвиток цих народів у другій половині ХХ – початку

XXI століття став можливим на основі конфуціанської суспільно-політичної традиції.

Зародження **європейської політико-правової традиції** відбулось за часів Стародавньої Греції. Після реформ Солона (початок VI ст. до н.е.) відбулася трансформація соціальної та економічної структури грецьких міст-держав (полісів). Децентралізація влади поєдналася з демократичним самоуправлінням, домінування ринкової економіки породило приватну власність, що в свою чергу дало початок формуванню інститутів громадянського суспільства.

Зародження політичної думки в Давній Греції пов'язане з ідеями **Сократа** (V ст. до н.е.). Його головні політико-правові ідеї опиралися на уявлення про поняття «добро» та «зло». Любов до істини проголошувалася вищим проявом моральності. Тоді як обман, неправда вважалася результатом незнання дійсного стану речей. Сократ першим запропонував принцип законності. Вважав тотожним поняття «закон» та «справедливість». Його ідеалом була аристократична Спарта в якій панували суворі і справедливі закони, тоді як в афінській демократії – хаос і корупція. Відстоював принцип верховенства знань та інтелекту в управлінні державою, що символізувало панування розуму над сваволею.

Платон (V-IV ст. до н.е.) – учень Сократа. Відомий своєю працею «Держава», в якій розробив теорію ідеальної держави, що має відповідати природі людини. Платон виділяв три складові, що визначають поведінку людини – **розум, лють, бажання**.

Керувати державою мають філософи, тому що в них переважає мудрість яка виникає на основі розуму. *Філософам треба мати невеликі будинки і їсти просту їжу, не мати ніякої власності, крім найнеобхідніших речей. Золото й срібло слід заборонити.* Ця верства ототожнюється із раціональною частиною душі – розумом.

Захищати державу повинні воїни. Основним критерієм відбору до спільноти воїнів є їх атлетична та психологічна підготовка (природня лють, схильність до агресії).

Працювати і утримувати державу мають ремісники та селяни. Ці люди обробляють землю, виготовляють все необхідне для себе й інших. Їхніми чеснотами є обмеження, розсудливість, благородність. Їх бажання до власності та продовження роду повністю контрольовані державою. *Усіх дітей мають забирати в*

батька-матері зразу після народження і дбати про те, щоб ніхто з батьків та матерів не знав, котра саме дитина їхня, а жодна дитина щоб не знала, хто її батько та мати. Мета утопічного комунізму Платона в тому, щоб звести до мінімуму власницькі почуття і таким чином усунути перешкоди на шляху до панування громадського духу, а також до вдоволеності життям без приватної власності.

Запропонувавши опис ідеальної держави, Платон дав визначення та піддав критиці форми правління, які панували в давньогрецьких полісах:

Тимократія (*влада честі* – з гр.) форма правління, при якій влада знаходиться у руках військових вождів. Які, накопичуючи багатства шляхом військових завоювань, поступово перетворюються в олігархів.

Олігархія (*влада небагатих впливових* – з гр.) – лад, який опирається на майновий ценз. При владі перебувають багаті, які усувають від управління бідняків. Неналежне правління та ненависть народу приводить до повстання та перемоги демократії.

Демократія (*влада народу* – з гр.) – устрій, що не має належного управління, влада мас, пересічностей, що приводить до зіпсування моралі, торжества нахабства та сваволі. Усе вирішує юрба, якою управляють розумні та безпринципні народні вожді – демагоги. На виборах демагоги обіцяють народу золоті гори, але рано чи пізно це приводить до розчарування, кризи влади та тиранії, яка відновлює порядок але без справедливості. Тобто – **крайнощі свободи несуть найжорстокіше рабство.**

Тиранія – необмежена влада однієї особи, яка утримується, як правило, за допомогою насилля.

Учнем Платона був **Аристотель** (IV ст. н.е.).

Він вважав, що люди постійно перебувають під владою пристрастей та бажань. Приборкати їх може держава та мудре управління. Держава – це найвищий тип громади, і мета її – найвище добро. У часовому порядку першою йде родина. Об'єднання кількох родин утворює селище; кілька селищ – державу. *Той, хто заснував державу, – каже Аристотель, – був найбільшим добродійником людства; бо без закону людина – це найгірша тварина, а існування закону обумовлене державою.*

Держава виникає як результат свідомого об'єднання людей для взаємодопомоги та захисту, для задоволення їх потреб у спілкуванні. *Державі слід бути досить великою для того, щоб більш-менш забезпечувати власні потреби, але не занадто великою для конституційного ладу, їй треба бути такою малою, щоб її городяни знали один одного бодай за репутацією, інакше на виборах і в судах ніколи не буде справедливості.* **Політика – мистецтво управління державою.**

Аристотель виділив «правильні форми» державного устрою: **монархія** (правління одного на загальне благо); **аристократія** (правління кращих на загальне благо); **політія** – правління більшості на загальне благо.

«Неправильні форми» державного устрою: **тиранія** (правління одного на особисте благо); **олігархія** (влада небагатьох задля особистого блага); **демократія** – правління незаможної більшості у власних інтересах. Аристотель вважав, що тиранія гірша за олігархію, а олігархія за демократію. В цьому Аристотель постає обмеженим захисником демократії; адже більшість наявних урядів погані, тому серед поганих систем демократія може вважатись найкращою.

§ 2. Соціальні та політичні концепції епохи Середньовіччя та Відродження

Падіння Західної Римської імперії розпочало епоху **Середньовіччя** (V ст. – XVI ст.). Перші століття нової доби в історії Європи відзначалися слабкістю владних інститутів та занепадом економічного та соціального життя під впливом завоювань варварів. Однак поступово починають викристалізовуватися два західноєвропейські центри влади. У VIII ст. Папа Римський з військовою допомогою королівства франків здобуває незалежність від Константинопольського імператора, а згодом коронує короля франків Карла імператором Священної Римської імперії.

Таким чином із самого початку виникла взаємозалежність папи й імператора. Ніхто не міг стати імператором, поки його не коронує папа в Римі; а з іншого боку – протягом кількох сторіч кожен сильний імператор претендував на право призначати чи скидати пап. Середньовічна теорія легітимної влади спиралась і на імператора, й на папу, і їхня взаємозалежність дошкуляла обом, але цілі сторіччя була неминуча. Отже, в основі владних конфліктів епохи Середньовіччя була проблема пріоритету – яка влада є вищою: духовна (церква) чи світська (держава).

Теоретичним підґрунтям примату церковної влади над світською стало положення середньовічного філософа св. Августина, якого вважають Учителем Церкви. В трактаті «Про місто Боже» він відзначив, що держава може стати частиною Міста Божого, тільки підкорившись Церкві у всьому, що стосується релігії. Влада – божественний закон. Вона має нести людям добро. Якщо вона порушує закони то піддані можуть чинити опір. Закон – відображення божественного розуму, що управляє світом. Природний закон є відбитком вічного закону в людському розумі.

Отже в епоху Середньовіччя феодальна Європа, яка виникла на уламках Римської імперії, отримала у спадок єдину, в масштабах європейського континенту, централізовану структуру – католицьку церкву. В перші століття християнства церква протистояла репресіям римської влади, наголошуючи на бажаному варіанті співпраці християнської релігії та політики: «Богу богово а кесарю кесарево», та захищаючи таким чином своє право на рівноправне з владними структурами існування. Тобто Богу (Церкві) віруючий має вручити

свою душу, жити згідно з обов'язками християнина, а державі – платити податки, шанувати закони та владу.

У подальшому вчення католицької церкви поповнилося ідеєю про те, що главою Церкви є Ісус Христос, а його намісником на землі є Папа Римський. Тому влада Папи є вищою за владу світського володаря, який здобуває її у жорстокій боротьбі з іншими претендентами. Тому, щоб влада імператора стала священною та недоторканною для конкурентів на трон, було потрібно благословення Церкви. Таким чином Церква стала стрижнем середньовічної політичної влади.

Підданий церковній анафемі (відлученню від церкви) імператор Священної Римської імперії Генріх IV, щоб заслужити прощення від Папи, та для збереження своєї влади, мав вистояти декілька днів на снігу перед замком, де перебував Папа Римський, вимолюючи прощення гріхів. Його найстрашнішим гріхом було не вбивство чи розбій, а намагання втрутитися у справи Церкви, призначаючи без дозволу Папи єпископів Німеччини.

На півночі Італії в XV-XVI ст. в торговельних республіках Венеції, Генуї, Флоренції, запанував дух капіталістичних відносин. Нестримна жадібність католицького духовенства, прагнення претендентів на папський престол до влади та збагачення породжувала критичний погляд на вчення церкви. В новому світогляді перевага віддавалася освіченості, відновленню античної культурної традиції та домінуванню раціонального світосприйняття. Епоха Відродження породила визначного генія *політичної* філософії – **Нікколо Макіавеллі. (1469–1527)** який вважається фундатором світської політичної науки

У трактаті «**Володар**» (інша назва «Державець») Макіавеллі заперечував церковне уявлення про політику і державу. На його думку політика має закони, які не збігаються із нормами християнської моралі.

Макіавеллі на прикладах сучасних йому державних діячів повчає, як має поводитися політик, щоб прийти до влади й утримати її. Автор відверто й послідовно наполягає на головному принципі досягнення політичних цілей: мораль необхідно залишати осторонь, коли йдеться про боротьбу за владу.

Політик, якщо він хоче домогтися своїх цілей, не може і не повинен бути чесним і добродішним. *«Необхідно вміти добре*

приховувати своє істинне обличчя і навчитися майстерно прикидатися і брехати; люди настільки простодушні й так готові коритися хвилиній необхідності, що той, хто обманює, завжди знайде тих, хто дозволяє себе обманювати».

Макіавеллі дає поради щодо утримання і посилення влади зовсім не християнським шляхом: *«Треба затямити, що людей слід або жалувати, або винищувати, оскільки вони мстяться за легкі кривди, а за важкі мститися не можуть, тому кривда, яка завдається людині, має бути така, щоб уже не боялися її помсти».*

У трактаті розповідається про значення народу у підтримці ним мудрих володарів. *«Державцеві треба жити з народом у дружбі, інакше в годину скрути для нього порятунку нема», «Найбільше владаря починають ненавидіти тоді, коли він зазіхає на майно і жінок своїх підданців».*

Багато уваги приділяє Макіавеллі війську, справедливо вважаючи, що *«головні підвалини всіх держав, як нових, так і старих чи змішаних, – це добрі закони і сильне військо. А що не може бути добрих законів там, де нема сильного війська, а де є сильне військо, звісно, будуть добрі закони».*

Володар має право виступати у ролі опікуна народу, не турбуючись про етичні норми. *«Володар не повинен виконувати свої обіцянки, якщо їх виконання для нього шкідливе»*

Макіавеллі виділяв три форми держави які поступово змінюють одна одну: **єдиновладдя – монархія; правління небагатьох – аристократія; правління народу – демократія.** Через зіпсованість людської природи, прагнення до абсолютної влади, жадібність та беззаконня правителів монархія змінюється аристократичним правлінням, яке в свою чергу заміщується владою народу, і знову розвиток іде по колу до єдиновладдя.

§ 3. Політико-соціологічна думка Нового Часу та Просвітництва

Епоха Нового Часу була тісно пов'язана із стрімким розвитком капіталістичних відносин та появою нових, буржуазних поглядів на державу та владу. В XVII ст. первинне накопичення капіталу посилювало соціальні протиріччя, однак перетворило Англію на країну з найбільш динамічно розвиненою економікою. В суспільстві виникла потреба врахувати соціальні зміни та окреслити нове бачення владних відносин.

Томас Гоббс (1588–1679). запропонував своє бачення суспільного договору як **основи** законної влади. В праці «Левіафан» (біблійне чудовисько, яке живцем поїдало людей) Гоббс уважає, що всі люди від природи рівні. У природному стані, коли ще нема ніякої влади, кожна людина прагне зберегти свою свободу і водночас запанувати над іншими; обидва ці прагнення продиктовані інстинктом самозбереження. *Внаслідок їхнього конфлікту виникає війна всіх проти всіх, що робить життя «нищим, брутальним і коротким». У природному стані нема ні власності, ні справедливості чи несправедливості; є тільки війна, а «найважливіші чесноти на війні – сила й підступність».*

Людина рятується від тих лих, гуртуючись у громади, кожна з яких має свою центральну владу. Це відбувається унаслідок суспільного договору. Громада людей домовляється вибрати володаря або орган влади, що владарюватиме над ними і покладе край загальній війні. *Мета обмежень, які накладає на себе людина, каже Гоббс, – самозахист від загальної війни, породженої нашою любов'ю до свободи і потягом до панування над іншими.*

Коли владу обрано, громадяни втрачають усі права, окрім тих, якими уряд вважатиме за потрібне наділити їх. Права на бунт нема, оскільки володар, на відміну від громадян, не зв'язаний ніякою угодою.

Отже держава – спільність людей, організація що подібна до біблійного чудовиська Левіафана. Усі мають бути рівними перед законом. Приватна власність – священна.

Джон Локк (1632–1704). Вважається основоположником сучасного лібералізму (вчення про свободу особистості).

Локк вважав, що природній стан людини – це стан абсолютної свободи чинити що завгодно і як завгодно; порядкувати своїм майном

та особою, не виходячи за межі природного закону, не питаючи ніякого дозволу, не залежачи ні від чиеї волі. *Це стан рівності, коли всяка влада і судочинство взаємні, ніхто не має більше прав, ніж у решти: адже нема нічого очевиднішого, всі особи одного виду і класу, що народжуються внаслідок вільних шлюбів однаково обдарованими від природи, яка кожного ставить в однаково вигідні умови, мають бути рівні й між собою, і не повинно бути ні гноблення, ні покори, аж поки пан і господар їх усіх, вочевидь явивши свою волю, поставить одну людину над іншими і ясно й безперечно надасть їй повне право на владу і суверенність.*

У природному стані владарює природний закон, що зобов'язує кожного: що оскільки всі рівні й незалежні, то ніхто не повинен зазіхати на життя, здоров'я, свободу або майно іншої людини.

Політична влада, на думку Локка, – це право видавати закони, що встановлюють навіть смертну кару, отже, й усі менші покарання з метою захисту власності і порядкування нею, це застосування сили суспільства при виконанні цих законів, це оборона країни від чужоземних зазіхань – і все це лише задля громадського добра.

«Найголовніша мета людей, що об'єднуються в державу і наставляють над собою уряд – це захист їхньої власності»

Носієм влади в державі є громадяни, які мають право передати владу своїм представникам у законодавчих зборах (парламенті).

Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755) розвинув теорію *суспільного договору*. Передумова виникнення держави – обов'язкова згода населення брати на себе обов'язки громадян. Держава, на його думку, виникла при потребі вгамувати протиріччя, які існують між людьми. Монтеск'є свідомо розділяв поняття «суспільство» та «держава». Громадяни, об'єднані у суспільство, володіють усією повнотою влади та мають право протистояти сваволі правителя. Тому суспільний договір представляє собою не згоду, а наділення правителя владою народу, де народ лише делегує свою владу.

Вперше виділив три гілки державної влади – законодавчу, виконавчу та судову. Кожна з яких є більш ефективною завдяки розподілу влади та незалежною одна від одної, що убезпечує від узурпації влади та гарантує дотримання законності.

Жан Жак Руссо (1712–1778) запропонував своє бачення *суспільного договору*. В розвитку природного стану настає період,

коли індивіди вже не можуть далі підтримувати незалежність і для самозбереження стає необхідним об'єднатися та утворити суспільство. *«Проблема в тому, щоб знайти таку форму асоціації, яка своєю об'єднаною силою боронитиме й захищатиме особу і майно кожного свого члена і в якій кожен, дарма що об'єднавшись з усіма, може й далі коритися тільки собі й зоставатися таким же вільним, як і раніше. Розв'язання цієї найважливішої проблеми забезпечує суспільний договір»*. Таким чином основою державного ладу є ідея **народного суверенітету**.

Народ – єдине джерело та носій політичної влади. Народний суверенітет невідчужуваний, неподільний та абсолютний. Тому ідея розподілу влади, характерна для представників лібералізму в працях Руссо відсутня. Конфлікти в суспільстві викликані узурпацією влади окремими людьми та прагненням народу до самозахисту.

§ 4. Еволюція політико-соціологічної думки у ХІХ ст.

У ХІХ ст. завдяки впливу промислової революції на соціальні та політичні процеси відбувається різке загострення суспільних протиріч. В поглядах на суспільство та на шляхи вирішення соціальних конфліктів починає домінувати раціоналістичний підхід, згідно з яким економічне суперництво – це найважливіша позитивна рушійна сила розвитку суспільства. Раціональний підхід потрібен при організації великого машинного виробництва та слугує меті максимізації прибутку капіталістів. Нове пояснення відомого факту безробіття запропонував у своїй роботі «Нарис про закон народонаселення» (1798) **Томас Мальтус** (1766–1834) – англійський економіст, священник, який вважав, що нещастя народу – це «вічний» закон природи, а поділ суспільства на багатих і бідних завжди був, є і буде.

Мальтус сформулював «природний закон», відповідно до якого чисельність населення зростає в геометричній прогресії, а засоби існування – в арифметичній. Тому злидні, голод, війни та хвороби мають природнім чином стримувати бажання нижчих класів до неконтрольованого розмноження. *Людина, яка прийшла в уже зайнятий світ, якщо батьки не в змозі прогледувати його або якщо суспільство не в змозі скористатися його працею, не має ні найменшого права вимагати будь-якого прожитку, і в дійсності він зайвий на Землі. На великому бенкеті життя для нього немає місця. Природа велить йому піти.*

Проблема боротьби за існування знайшла своє відображення й у теоріях англійського біолога **Чарльза Дарвіна** (1809–1902). У його роботі «Про походження видів шляхом природного відбору, чи збереження порід у боротьбі за життя» (1859) сформульований основний зміст теорії біологічної еволюції – розвиток живої природи здійснюється в умовах постійної боротьби за виживання, що і складає природний механізм добору найбільш пристосованих видів. Спроба перенести закони біологічної еволюції у соціальну площину призвели до появи так званого «соціального дарвінізму» як напрямку, прихильники якого намагалися пояснити еволюцію громадського життя біологічними законами і боротьбою за існування.

Соціологічну концепцію, засновану на принципі боротьби за існування, розробив **Герберт Спенсер** (1820-1903): Він вважав, що основний закон суспільного розвитку – закон виживання найбільш

пристосованих індивідів, а природний процес боротьби і конфлікту між людьми і класами щонайкраще забезпечує удосконалення соціальних систем.

Відомим соціальним дарвіністом США на рубежі XIX – XX ст. був **Вільям Самнер** (1840–1910) На його думку боротьба за існування є безсумнівним чинником прогресу тому що у цій боротьбі гинуть найбільш слабкі, гірші представники роду людського. Тоді як переможці – успішні промисловці, ділові люди, банкіри – є справжніми творцями загальнолюдських цінностей, і загалом, найкращими людьми. Самнер вважав, що суспільство функціонує як потрібно, і уряд не повинен втручатися для поліпшення умов життя нижчих класів, оскільки це призведе лише до збереження поганих рис навіть у разі покарання тих, хто володів хорошими.

Макс Вебер (1864–1920) по праву вважається одним із основоположників соціологічної науки. Його праця «Протестантська етика та дух капіталізму» дозволила зрозуміти яким чином особливості економічного, соціально-політичного та культурного розвитку європейського капіталізму породили індустріальне суспільство. Вчений показав, що духовні запити людей можуть виступати не менш важливим чинником історичного прогресу, аніж їх матеріальні інтереси. Як зазначив О. Погорілий, протестантська етика не була причиною появи капіталізму як раціонально орієнтованої економічної системи, вона її не творила і не могла створити; однак вироблені ідеологами Реформації нові цінності сприяли «прориву» системи традиціоналістських уявлень про сенс людського життя і роль у ньому економічних чинників. А це, зі свого боку, сприяло утвердженню у масовій свідомості нових, відмінних від традиційних понять про професію, працю, дисципліну та ін., без яких неможливе нормальне функціонування сучасних економічних інститутів.

В іншій своїй відомій праці «Політика як покликання» (1919), Вебер визначив державу як соціальний інститут, який володіє монополією на легітимне застосування насилля. Соціолог уперше визначив різні типи суспільної влади, запропонувавши оригінальну типологію легітимності та підкреслюючи, що інститути сучасної йому держави все більшою мірою ґрунтуються на раціонально-правовому типі.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Кого з мислителів стародавнього світу можна вважати основоположником патріархальної теорії утворення держави і чому?
2. Наведіть аргументи, що свідчать про неможливість існування «ідеальної держави» Платона.
3. Чому антична демократія вважається попередницею сучасної демократії?
4. Яку концептуальну новизну було привнесено Аристотелем при аналізі форм державного устрою?
5. Чому в епоху Середньовіччя Церква виступала в якості легітимуючої суспільної сили?
6. Вчення Н. Макіавеллі про політику – прояв аморалізму чи політичного реалізму?
7. Наведіть відмінності в оцінці ролі держави у Т. Гоббса та Дж. Локка.
8. Чому ліберальне уявлення про розподіл влади було відкинуте Ж.Ж. Руссо при визначенні народного суверенітету?

1.3. Розвиток політичної думки в Україні

§ 1. Політична думка Київської Русі

Згідно з «Повістю минулих літ» початок Київської Русі датується 882 роком. Завдяки завойовницьким походам київських князів територія давньоруської держави стрімко зростала. А назва «Русь», яку Нестор Літописець використовував щодо до завойовників, поступово стала поширюватись на підлеглі Рюриковичам народи. *«І були в нього (Київського князя) словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю».*

Підкорення слов'янських та угро-фінських племен, які проживали на території Східної Європи мало на меті забезпечення потреб княжого двору та військової дружини. *«(Князь) Олег почав городи ставити і встановив данину словенам, і кривичам, і мерям.»* *«У рік 883 почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.»* Однак, подібна система взаємовідносин між князівською владою та підкореними народами рано чи пізно потребувала реформування та розбудови державних інститутів. Вбивство князя Ігоря древлянами, за його спробу повторно зібрати данину, примусило княгиню Ольгу до реформування системи збору данини. Князь Володимир розпочав військову та адміністративну реформи, які мали на меті ліквідацію «племінних князівств» та поєднання воєнної системи зі системою феодалного землеволодіння.

Хрещення Київської Русі князем Володимиром, було насамперед політичним вибором правлячої верхівки давньоруської держави. Нова віра сприяла формуванню та зміцненню феодалних відносин у східних слов'ян. Християнство, сформоване як релігія класового суспільства, освячувало владу панівної еліти, соціальну диференціацію та всю феодалну систему. Християнство утвердило єдиновладдя київського князя як основу політичної моделі управління Руссю.

Одна з перших концепцій суспільно-політичної думки княжих часів була викладена у творах **Феодосія Печерського** (1009-1073).

Основу соціальних поглядів Феодосія Печерського становила ідея **«богоугодного володаря»**, згідно з якою світська влада йде від Бога. Світські володарі не зберігають, а тільки захищають християнську віру, стоять на сторожі божих і церковних інтересів. Що стосується провідної ролі в державі, то вона має належати

духовній, а не світській владі. Активно втручаючись у політичне життя, Феодосій доводить необхідність створення над суспільством, світською владою чернечого нагляду, який, не обмежуючись чисто релігійними справами, поширювався б на всі політичні відносини.

Концепція **«князівського єдиновладдя»** митрополита **Іларіона** (р. н. невід.–1088) викладена у богословському трактаті **«Слово про Закон і Благодать»** (бл. 1037), який є найдавнішою літературною пам'яткою Київської Русі.

Митрополит Іларіон входив до кола найближчих радників Ярослава Мудрого. У 1051 році за владної підтримки та без погодження з Константинопольським патріархом був обраний на соборі в Києві першим митрополитом руським. Підтримував сильну монархічну владу Великого київського князя вважаючи її запорукою територіальної цілісності держави. Вважав що церква повинна служити державі, зберігаючи її цілісність. Закон – справа рук людей. Він завжди несправедливий. Благодать божа подарована всьому людству. Тому християнство має служити консолідації країни, а церква державі та володарю.

Одним з найвідоміших давньоруських правителів був **Володимир Мономах** (1053–1125), який відновив великокнязівську владу на більшій частині давньоруських земель і тимчасово затримав процес остаточного роздроблення Давньоруської держави.

Був автором одного з перших давньоруських світських творів **«Повчання дітям»**, в якому давалися настанови майбутнім правителям держави. Зокрема, князь не повинен лінуватися та покладатися на своїх воєвод та урядників, до всього додивлятися самому. Не приділяти багато часу питтю, їжі, сну на війні, не знімати з себе ніколи зброї. Правитель повинен бути відповідальним, справедливим, мудрим, здатним до протистояння ворогам та до наведення порядку у державі. Київський князь має боротись із бажанням удільних князів до відокремлення. Єдність держави – основа її могутності.

Важливим джерелом політико-правових відносин в Київській Русі була збірка законодавчих актів, складена на основі звичаєвого права у XI–XII ст., під загальною назвою **Руська Правда**.

§ 2. Українська суспільна думка за часів Речі Посполитої та козацько-гетьманської держави

З кінця XIV ст. українські землі перебували під владою Литви та Польщі. Що з одного боку вплинуло на самобутність та оригінальність творів, але з іншого відкрило шлях для європейських впливів в галузі освіти, літератури та філософії.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566) – вважав, що в основі функціонування християнської держави повинно бути дотримання права. Він обстоював ідею незалежності суду, в діяльність якого не мав права втручатись навіть король. Має правити закон, а не сила чи гроші. Став першим українським мислителем, який у своїх дослідженнях обґрунтовував окремі елементи правової держави.

Навчаючись у Краковському та Віденському університетах переймався міжнародними справами. Саме тоді європейські держави не зовсім вдало намагалися протистояти турецьким завоюванням. Був автором ідеї «європейського дому» – згуртуванні європейських народів для подолання османської експансії.

Оріховський пишався тим, що він за походженням «русин», підписуючи свої твори як «Роксолан» або «Рутенець». Однак, він пов'язував свою долю з Польською державою та ніколи від неї не відмовлявся. *«Я людина рутенського роду, народився і вихований був у римському обряді».*

Об'єднання Литви та Польщі в єдину державу (Люблінська унія 1569 р.), сприяло поширенню католицизму в українських землях. Прагнення повернути «схизматиків»-православних до церковної єдності під управлінням Папи римського стало метою спільної діяльності польського уряду та католицької церкви Польщі. Православна церква України, перебуваючи під управлінням Константинопольського патріархату, залишалася осередком традиційного середньовічного служіння тоді як католицька церква благословляла утворення університетів, розширювала мережу навчальних закладів за допомогою чернечих орденів. Релігійне протистояння породило в Україні полемічну літературу.

Петро Скарга (1536–1612) – послідовний прихильник єдності християнської церкви під началом Папи римського. Вступивши до ордену єзуїтів розпочав переслідування протестантів у Великому князівстві Литовському. Був одним з організаторів Берестейської унії

1596 року. В своїй праці «Про єдність церкви божої» виступив з критикою православного віровчення. Необхідність одного земного глави Церкви він мотивує тим, що *«і бджоли, і лелеки, і звірі одного мають вожака, з одного кореня так багато галузок і пагінців живиться й росте, одне сонце в небі освітлює всі зорі, один суддя в одному місті, один король в одному королівстві здійснює управління»*. Наслідком розриву з Римом стало послаблення Східних (грецьких) Церков.

Скарга вказував на пихатість та зарозумілість Константинопольського патріарха, який перебуваючи під турецькою владою, не міг захистити своїх єдиновірців під владою мусульман. Він також застерігав від озирань на Московське царство: *«Московське духовенство, будиши геть брутальніше й обмеженіше, ніж руське, вважає, що тільки вони самі є на світі християнами, а інші всі народи живують у поганстві. Вони не слухаються Царгородського патріарха (і слушно, бо він теж не слухається папи), чинять і вірять, що їм подобається, і майже все богослужіння обернули на забобони, знищили Божу науку, насадили своїх вигадок»*. Як висновок: Православній церкві потрібно укласти унію з католицькою церквою та визнати владу папи Римського.

Христофор Філарет (1564–1624) Був активним противником Берестейської унії 1596 року. Наголошував на тому, що об'єднання церков посилює соціальні суперечності та розв'язало гоніння проти українських православних. Звертаючись до ініціаторів унії Філарет зауважує: *«Побоюємося, на початки дивлячись, аби ви замість єдності не поклали розірвання та мішанину із зачином або принаймні із захитанням і осумнівненням з'єднаної Річі Посполитої»*. Полеміст відстоює соціальні свободи, зокрема свободу совісті. Церква має стати народною. Монарх не повинен сприяти церкві, але і папа Римський не має права на втручання у мирські справи.

Відродження державності на українських землях відбувалось під впливом Запорозької Січі, яку можна охарактеризувати як православну козацьку республіку з демократичними рисами.

Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада. Її рішення були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, Важливою функцією ради було обрання уряду Січі – військової старшини, а також органів місцевої влади –

паланкової або полкової старшини. Запорожжя мало і свою територію, яка називалася «землями Війська Запорозького».

Однак, козацька форма державності мала свої особливості. По-перше, її формування відбувалося на основі архаїчних, додержавних форм військової демократії, які забезпечували існування козацької спільноти на межі між феодалними державами та Диким полем. Поступове виокремлення козацької старшини сприяло посиленню олігархічних та монархічних тенденцій в управлінні.

По-друге, для Запорозької Січі був характерний інтенсивний розвиток військової сфери і примітивний економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури).

Отже, Запорізька Січ, маючи низку ознак державності, залишалася своєрідною, перехідною структурою між повноцінною державою і професійною общиною воїнів.

Використовуючи досвід Запорозької Січі **Богдан Хмельницький** розпочав формування української козацької держави. За формою правління це була республіка. Влада фактично зосереджувалась у руках козацької старшини, яку згуртував навколо себе Б. Хмельницький. Найвищим органом влади була загальновійськова рада («Чорна рада»). До участі у ній допускались усі козаки. На раді вирішувались питання війни і миру, вибори гетьмана і старшин. Другою за значенням, а з 60-х рр. XVII ст. – фактично першою структурою була рада генеральної старшини.

Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти — універсали.

В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки та сотні, що давало змогу в екстремальних умовах згуртувати та мобілізувати народні маси на боротьбу. Військово-сотенному територіально-адміністративному поділу відповідала система органів публічної влади. Ця система фактично дублювала модель управління Запорозької Січі.

Визначною пам'яткою української політичної думки є договір між гетьманом України Пилипом Орликом та Військом Запорозьким (**Конституція Пилипа Орлика**) – перша офіційна угода між

гетьманом і козаками. Конституція опиралася на ідею розподілу влад. У ній передбачався незалежний суд для вирішення конфліктів між гетьманом і козацькою старшиною.

На противагу москвофільській ідеї про триєдиний «русский» народ Пилип Орлик дав початок ідеологізованому міфу про хозарське походження українських козаків. У Преамбулі Конституції, було відзначено, що козаки – це *«народ валчний стародавний... пржд сего имнованный козарский...»*.

Твєдження про початок української (хозарської) державності до Київської Русі закладало історичне підґрунтя у прагненнях козацької старшини до влади в Україні. *«Київські князі від стародавніх часів були данниками хазарських каганів, пізніше званих козацькими гетьманами, аж до князя Рюрика, який прийшов із Великого Новгороду, щоб оволодіти київським княжінням, і відмінив підпорядкування й вимогу подальшої сплати данини гетьманові козаків»*. У Конституції практично вперше прозвучала ідея про етнічну окремішність українців та їхнє право на власну державу.

§ 3. Дореволюційний етап становлення політичної думки в Україні

Ключовим моментом розвитку політичної думки в сер. XIX ст. стала політична доктрина **Кирило-Мефодіївського братства (товариства)**. (1845–1847). Членами першої політичної організації української інтелігенції були М. Костомаров, М. Гулак, М. Куліш, Т. Шевченко. Головне завдання братства полягало в побудові майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення цілого ряду реформ, зокрема, створенні демократичної федерації слов'янських народів на принципах рівності і суверенності на чолі з Україною; знищенні царизму, скасуванні кріпосного права та станів; встановлення демократичних прав і свобод для громадян; зрівняння у правах всіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури та освіти. Отже, майбутній політичний розвиток слов'янства загалом та України зокрема, передбачався за межами будь-якого з імперських проєктів.

Михайло Драгоманов (1841–1895) – продовжив ідеї Кирило-Мефодіївського братства. Будучи прихильником соціалістичних ідей, майбутню федерацію Драгоманов уявляв так: вільні люди об'єднуються у вільні громади, громади – у федерацію громад у межах України, яка в свою чергу має увійти до спілки народів Росії, а потім – до федерації всіх слов'янських народів. Він закликав українських патріотів зберігати вірність насамперед Україні: *«Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу... Вони повинні поклястися собі не кидати українську справу. Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною»*.

Суть держави полягає в конституційній гарантії прав особи: недоторканність особи та житла, заборона тілесних покарань та смертної кари, таємниця переписки, свобода совісті, слова, вільної преси. У правовій державі громадянам гарантовано право на створення політичних та громадських організацій. Однак, розширення громадянських прав неможливе без гарантії розвитку національних прав.

На межі ХІХ та ХХ ст. у Наддніпрянській Україні та Галичині розпочинається процес формування політичних партій. У січні 1900 року **Микола Міхновський** (1873–1924) взяв участь у становленні Революційної Української партії (РУП) та підготував брошуру «Самостійна Україна», у якій виклав свої ідеї для майбутньої партійної програми.

Брошура Міхновського була першою спробою оформити національні почуття українців у рамках політичної програми. Однак, її важко назвати програмою, бо питання тактики і стратегії політичної боротьби окреслені в «Самостійній Україні» дуже побіжно. Скоріше, твір Міхновського є дзеркалом переживань молодих українців, стурбованих ідеями національного визволення напередодні революційних потрясінь початку ХХ століття.

«Ми розуміємо, що боротьба буде люта і довга, що ворог безпощадний і дужий. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас силою. Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас небагато але ми сильні любов'ю до України. Хто не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти зброю».

Заслугою Міхновського перед українською державністю слід вважати те, що він публічно заявив про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми. Головним ворогом України Міхновський вважав Росію. Він застерігав захоплених соціалістичними і ліберальними ідеями земляків, що навіть у разі повалення самодержавства Україна залишиться в колоніальному стані, якщо не вийде зі складу імперії під час революції. Міхновський пропонував йти до незалежності протореними шляхами західних країн, використовуючи творчі потенції націоналізму європейського типу.

§ 4. Політична думка України на початку ХХ ст.

Михайло Грушевський (1866–1934) – видатний український історик, який досліджуючи історію України, зробив висновок, що український народ має власну державницьку традицію. В 1917 році очолив Центральну Раду, яка заклала підвалини національного самовизначення проголошенням автономії, а згодом і незалежності України. Вважав народ України єдиним джерелом влади. В своїх наукових пошуках обґрунтовував становище українського народу як окремої культурної одиниці. В соціально-економічній сфері був прихильником соціал-демократичних принципів, на яких має постати українська держава: демократичні свободи; 8-годинний робочий день; розподіл поміщицьких земель серед селян, запровадження державного контролю в промисловості.

Поразка української національно-демократичної революції 1917-1921 років, яку очолювали представники соціал-демократичного спрямування (Грушевський, Винниченко, Петлюра) стимулювала українських дослідників до пошуків нових шляхів та методів здобуття незалежності.

Яскравим представником консервативного напрямку в українській суспільно-політичній думці був **Вячеслав Липинський** (1881–1931). Розглядав повстання під приводом гетьмана Хмельницького як процес відродження та розбудови української державності. Важливим чинником цього процесу була участь у козаччині української шляхти, що сприяло політичному укультурненню козаччини, та об'єднанню всіх верств українського суспільства довкола козацької старшини. Майбутня незалежна Українська держава має набути форми спадкоємної монархії на чолі з гетьманом.

Українська монархія опиратиметься на наступні засади:

- національна аристократія, під якою він розумів найкращих людей нації, без огляду на їхнє походження і стан;
- «класократія», – чітка класова структура та співробітництво класів під проводом національної правлячої верстви;
- патріотизм, тобто пробудження почуття солідарності та єдності між усіма мешканцями української землі;
- український консерватизм як утвердження авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури;
- поширення в суспільстві християнської етики та моралі.

Липинський негативно оцінював спроби української інтелігенції управляти країною. На його погляд таке право мають лише ті, які захищають її або створюють матеріальні блага.

Дмитро Донцов (1883–1973) виступив як продовжувач радикальних націоналістичних ідей М. Міхновського та критик ідей демократичного устрою та ліберального трактування примату прав людини. Його погляди набули широкого поширення у 20-і роки ХХ століття та значною мірою вплинули на ідейні засади українського національного руху.

Чинний націоналізм, на думку Донцова, перевершує усі інші етичні, традиційні та загальнолюдські цінності. Мета – боротьба за незалежну Україну – освячує всі засоби, а нація стоїть понад добром і злом. Нація має право та обов'язок стверджувати себе будь-якими засобами. Очолити боротьбу може тільки невелика група «аристократів духу», які мають волю як основу до панування, проявляють постійне прагнення до боротьби за незалежність, романтизм і фанатизм у боротьбі проти ворогів України.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Чому християнству було віддано перевагу при виборі державної релігії у Київській Русі? Аргументуйте відповідь.
2. Якими подіями в історії Речі Посполитої була ініційована поява в Україні т.зв. «полемічної літератури»?
3. В чому роль та значення Кирило-Мефодіївського товариства?
4. В чому концептуальні особливості теорії та практики українського націоналізму?

1.4. Політична і державна влада

§ 1. Соціальне управління. Влада. Різновиди влади

Владні відносини проявляють себе всюди, де тільки є стійке об'єднання людей – воля і дії одних визначають поведінку та панують над волею та діями інших. В масштабах суспільства владні стосунки набувають форм соціального управління:

По-перше, соціальне управління визначає шляхи розвитку суспільства у заданому напрямі, тобто виробляє цілі.

По-друге, соціальне управління здійснює теоретичне і практичне забезпечення способів досягнення очікуваного результату, організацію і координацію діяльності людей, її узгодження за допомогою відповідних дій. Для збереження своєї цілісності суспільство створює необхідні для цього механізми. Першим таким механізмом стала держава з властивими їй атрибутами влади.

Управління як специфічний засіб організації має ряд характерних особливостей.

По-перше, управління повністю залежить від системи, що зумовлює не тільки його природу, а й цілеспрямованість.

Друга особливість полягає в тому, що керівний вплив має, як правило, значну енергію (один телефонний дзвінок може привести в дію величезні потоки ресурсів, інформації, енергії, тисячі людей забезпечують виконання розпорядження чи наказу міністра та ін.).

Третя особливість полягає в тому, що центр управління може перебувати далеко від керованого об'єкта, тобто джерело керівного впливу перебуває поза межами об'єкта управління. Так, міністерство спрямовує управлінський вплив на підпорядковані йому галузеві об'єкти, обласний центр – на райони і т. п. Тим часом організації, підприємства мають і власний орган управління (правління, дирекція, ректорат), який здійснює безпосереднє управління цією організацією.

Такий процес управління має назву самоуправління, або самоврядування. У такому розумінні, по-перше, суспільство загалом є соціальною системою, яка саморегулюється або є самоврядною. Самоврядними системами, або системами, які саморегулюються, є підприємства, фірми, міста, регіони, державні установи, будь-які громадські організації, вузи тощо.

У суспільстві відбуваються також процеси управління, які не санкціонує жодний керівний орган. Наприклад, національні традиції, які тисячоліттями регулюють поведінку великих груп людей. У цьому

випадку маємо справу зі стихійними, спонтанними процесами соціального управління – процесами саморегулювання, які здійснюються в суспільстві у зв'язку з дією загальнолюдських цінностей, норм моралі, ідеалів кожного конкретного суспільства.

Об'єктивна сутність влади полягає в координації зусиль певної спільноти людей для виконання разом максимальних дій. В біологічних системах досягнення єдності та ефективного управління окремими особинами відбувається на основі закладеного тисячоліттями природного добору інстинкту (бджолиний рій, мурашник). Людина, як істота наділена розумом, може свідомо координувати свої зусилля з іншими задля досягнення бажаного результату.

Аксіомою ефективних владних стосунків слід вважати принцип, згідно з яким меншість управляє більшістю. Завдання правителя – структурування соціуму. Максимальна рівнодіюча різноспрямованих сил та орієнтація зусиль в одному напрямі. *«Краще сто баранів на чолі з левом, чим сотня левів на чолі з бараном»*, – справедливо сформулював Наполеон, який розбирався у питаннях війни та влади.

Суб'єктивна сутність влади полягає в прагненні індивіда до своєї максимальної значимості через досягнення максимальних дій та через максимальне визнання своєї значимості оточуючими.

Влада – можливість одних панувати, розпоряджатись і керувати іншими, здатність і можливість одних реалізовувати свою волю щодо інших, здійснювати певний вплив на їх поведінку та діяльність, використовуючи при цьому авторитет, право, насильство та інші засоби.

Влада є необхідною умовою управління але недостатньою.

Виділяють три аспекти влади:

– *директивний аспект* полягає в тому, що влада реалізується як панування, що забезпечує виконання наказу. Влада розглядається як можливість нав'язати свою волю шляхом використання усіх наявних засобів впливу. зазначений аспект яскраво проявляється в силових структурах державної влади – армії, поліції, спецслужбах.

– *функціональний аспект* – влада як здатність та вміння практично реалізувати функцію соціального управління. Чим більш розвиненим є суспільство, чим більш розвинений у ньому розподіл праці, тим більшою є потреба в соціології управління, бо управління – це діяльність, спрямована на реалізацію свідомо артикульованого

інтересу. Загальний інтерес виступає у вигляді держави – знаряддя, яке не тільки усвідомлює інтереси панівного класу, а й захищає їх. Адже управління в суспільстві здійснює економічно панівний клас. Управління завжди ґрунтується на владі, тобто силі, яка примушує одну сторону підкорятися волі іншої сторони.

– *комунікативний* аспект влади реалізується через відносини, завдяки символам, мові, зрозумілій усім елементам суспільного буття. Будь-яка організація є ієрархічною. Вона об'єднує індивідів, що мають усвідомлену спільну мету, готових співпрацювати один з одним, робити внесок у спільну справу, підпорядковуватися єдиній владі.

Керівник організації має забезпечувати діяльність її найважливіших ланок, приймати на себе всю відповідальність за дії підлеглих, підтримувати внутрішні комунікації, формулювати цілі, знаходити рівновагу між протиборчими силами і подіями, внеском людей і задоволенням їхніх потреб.

Люди ефективно співпрацюють з організацією, якщо вони мають від цього зиск. Тому перший обов'язок керівника – управляти.

Основними елементами влади є – **суб'єкт, об'єкт, ресурси**.

Влада передбачає наявність як мінімум двох партнерів – суб'єкта (здійснюючого владу) та об'єкта (підкореного владі)

«**Суб'єкт влади**» – панівна сила у суспільстві, – індивід, організація, держава, світова спілка (ООН). Суб'єкт повинен мати наступні властивості: бажання панувати, волю до влади, компетентність. Суб'єкт визначає свою владу у наказах, розпорядженнях, командах, де окреслюється поведінка об'єкта влади, передбачаються санкції за невиконання наказів.

На «**об'єкт влади**» спрямовані дії суб'єкта. Відношення об'єкта до суб'єкта панування є запорукою стабільності або навпаки приводить до відкритого протистояння та дезінтеграції суспільства.

«**Ресурси влади**» – у *широкому розумінні* все те, що суб'єкт влади може використати для впливу на об'єкт, – особисті властивості суб'єкта (компетентність, організованість тощо); конкретна ситуація в якій здійснюється влада (економічне становище, міжнародна ситуація тощо).

У *вузькому розумінні* – ресурси є засобами, за допомогою яких здійснюється вплив: будь-які цінності (гроші), засоби, здатні вплинути на внутрішній світ, мотивацію людини (релігійна проповідь, патріотичне виховання, наявність вільних від державного

контролю засобів масової інформації), знаряддя та інструменти, за допомогою яких можна позбавити людину цінностей та свободи: репресивне законодавство, правоохоронні структури, насильство.

Види влади:

- економічна влада опирається на матеріальні цінності, які забезпечують контроль над виробництвом, інфраструктурою та розподілом благ.
- соціальна влада – можливість впливати на соціальне становище індивіда за допомогою системи пільг та привілеїв. Соціальні ресурси частково співпадають з економічними. Бути багатою людиною означає використовувати не тільки економічний ресурс, але і володіти особливим соціальним статусом, займати певне місце в соціальній ієрархії.
- духовно-інформаційна, – вплив на духовні потреби та цінності особи за допомогою релігії, науки, засобів масової інформації (ЗМІ). В умовах сучасного постіндустріального суспільства саме знання та інформація стають найважливішим ресурсом влади.
- примусова влада – опирається на силові ресурси та означає контроль над громадянами за допомогою насильства або загрози його використання.

§ 2. Політична влада. Легітимність політичної влади

Політична влада – реальна здатність індивіда, групи людей до виявлення своєї волі у політиці на основі свідомого політичного інтересу.

Основою політичної влади є політична нерівність – право приймати політичні рішення завдяки особливому статусу – президент, урядовець, парламентар, тощо.

Головне завдання політичної влади – отримати визначальний вплив на інші види влади з метою інтеграції спільної діяльності.

Найважливішою ознакою виникнення держави є наявність окремої групи осіб, у руках яких зосереджена влада, тобто професійно зайнятих управлінням суспільства.

Державна влада – це влада, яка здійснюється за допомогою відокремленого професійного апарату на певній території, на яку поширюється державний суверенітет, у якій є можливість використати засоби організованого і законодавчо закріпленого насильства.

Державна влада є найповніше вираження політичної влади.

Ознаки політичної влади:

- загальність, обов'язковість рішень для всіх громадян, організацій, компаній;
- безособовість – чиновник діє від імені посади по відношенню до суспільства, згідно Закону.
- монополія на фізичне насильство, як внутрішнє (право покарання) так зовнішнє (право на війну) Право на силу підкорення вилучено у приватних осіб чи груп та передано державі, в особі якої насильство стає легальним.
- наявність єдиного центру прийняття рішень. Політична влада очолює єдину, формалізовану ієрархію, включає інші види влади в пірамідальну структуру взаємозалежностей.
- особливе різноманіття ресурсів. Політична влада, і особливо держава, використовує не тільки примус, а й економічні, соціальні та культурно-інформаційні ресурси для посилення та збереження влади.

Політична влада може бути сформована в результаті демократичного вибору – тобто визнана більшістю населення всередині країни та зовні – світовою політичною елітою. Однак, влада може бути здобута в результаті перевороту, зовнішнього

загарбання та утримуватись завдяки насильству, що впливає на відношення до влади населення.

Влада, що приймається масами та опирається на добровільну згоду їй підкорятися, визнається правомірною та справедливою, називається легітимною. При цьому влада володіє достатнім авторитетом для того, щоб у більшості населення склалося уявлення, що існуючий порядок якщо не найкращий то принаймні прийнятний для країни.

М. Вебер виділив III типи легітимності.

– **традиційна легітимність**, що формувалась історично, опирається на традицію приймати ту владу, яка є. Віра у стабільність і незмінність існуючих порядків. Формування традиційної легітимності відбувалося в доіндустріальну епоху в процесі становлення держав у різних народів. Так, Київська Русь, яка дала початок державності східних слов'ян, була започаткована брутальним захопленням варягами на чолі з Олегом влади в Києві та розширенням держави завдяки підкоренню навколишніх слов'янських племен. Але згодом, не без допомоги християнської церкви, відбулася легітимація влади Рюриковичів на контрольованій ними території.

– **харизматична легітимність** – влада перебуває у особливо популярного політика, державного діяча, звеличування досягнень якого набуває ознак культу особи. Харизматичний спосіб легітимації часто використовується в періоди революційних потрясінь, коли нова влада не може опиратися на авторитет традиції або демократично виражену волю більшості. Тому підтримка населення зосереджується на особистості вождя, велич якого освячують інститути влади. Харизматична легітимність базується на емоційному, особистісному відношенні вождя і маси. Харизматичні лідери були відомі здавна (Олександр Македонський, Наполеон), але лише в ХХ ст. харизматична легітимність стає масовим явищем (Муссоліні, Гітлер, Ленін, Кастро, Махатма Ганді). Поширенню цього феномену сприяло залучення більшості населення до політичного процесу, загальна дегуманізація та схильність до насилля як спосіб вирішення будь-якої проблеми (вплив Світових воєн), зростання впливу засобів масової інформації на суспільну свідомість.

– **легальна (раціональна) легітимність** опирається на владу, обрану громадянами за добровільно прийнятими ними законами. Її джерелом

є впевненість громадян в своєму праві обирати владу та довіряти результатам волевиявлення. Легальність зміни влади законодавчо гарантована в демократичних державах.

«Легітимність» і «легальність» близькі, але не тотожні поняття. Перше з них носить політичний характер, друге – юридичний. Влада, яка видає закони і забезпечує їх здійснення є легальною. Однак вона може бути нелегітимною, видавати закони на власний розсуд і використовувати їх як знаряддя організованого насильства (українська влада часів правління президента В. Януковича).

Основні ознаки легітимності політичної влади:

1. Довіра до неї більшості населення, яка ґрунтується на впевненості, що існуючий порядок є найкращим для даної країни, а влада здатна вирішити важливі суспільні проблеми.

2. Влада сприймається як фактор, що забезпечує порядок у суспільстві, захищає життя людей.

3. Схвалення масами політики, яку проводить політичне та державне керівництво, що відображається у згоді з їх основними цілями, методами і засобами.

Втрата легітимності влади відбувається під впливом егоїзму правлячої верхівки, що призводить до відсутності підтримки влади народом; порушення демократичних принципів у вирішенні соціально-економічних та політичних проблем суспільства, обмеження прав і свобод громадян; зростаючої соціальної диференціації та поглиблення протиріч між правлячою елітою та народом в результаті посилення бюрократизації та корумпованості суспільного життя.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Чому проблема влади та владних стосунків є центральною в політологічній науці?
2. Які ресурси використовує влада в умовах демократичного суспільства?
3. Чим відрізняються поняття «легальність» та «легітимність» влади?
4. Який тип легітимності характерний для сучасної української влади?

1.5. Сутність і типи сучасних політичних систем. Держава як основний елемент політичної системи

§ 1. Основні елементи політичної системи та її функції

Сучасне суспільство є складним системним утворенням, що складається з декількох підсистем: економічної, політичної, культурної, правової тощо. Тому, політична підсистема є важливим компонентом соціальної системи суспільства. Саме в політичній підсистемі з'явилися механізми адаптації суспільства до оточуючого середовища яке постійно змінюється.

Основоположником системного підходу в політології вважають Девіда Істона – який вважав, що **політична система** – це організм, що саморегулюється, розвивається та реагує на імпульси, які надходять зовні. Системний підхід враховує не тільки вплив економічних чинників та соціальних інтересів, але і культурного середовища, ментальності народу, традицій та звичаїв, геополітичних чинників на політичні події та політиків.

Першим історичним аналогом поняття «політична система» було давньогрецьке слово «політія», яке Аристотель визначав як організацію громадян держави, що виникає через єдність їх прав і обов'язків та участь кожного у політиці.

Політична система суспільства – сукупність державних і недержавних суспільних інститутів, соціальних і правових норм завдяки яким реалізуються політично-владні відносини.

Формування політичної системи – це процес, який пов'язаний з поступовим набуттям політичними відносинами низки *суттєвих* ознак, зокрема, стійкої взаємозалежності різних елементів політичного життя; впорядкованості політичних відносин, оптимального поєднання їх розвитку і стабільності; наявності культурного підґрунтя політичної системи, що полягає в спільності духовних цінностей, політичних символів, силі переконань, що сприйняті членами політичної спільноти; спільного реагування на зовнішні впливи та подразники; здатність політичної системи до швидкої мобілізації необхідних ресурсів для вирішення певної загальної проблеми.

Політична система містить такі рівні:

- інституційний – визначається соціальними установами, що складають основу суспільства (держава, політичні партії, громадські організації, профспілки);

- функціональний – сукупність функцій, які здійснюються окремими соціальними інститутами, групами, особами: політична діяльність, політична участь, здійснення влади;

- регулятивний – комплекс політико-правових норм та інших засобів регулювання взаємин між суб'єктами політики (звичаї, традиції, принципи, норми політичної взаємодії)

- комунікативний – сукупність відносин між суб'єктами політичної системи (діалог, конкуренція, конфлікт)

- ідеологічний – сукупність політичних ідей, теорій, концепцій що проявляється на рівні політичної культури суспільства.

Важливим елементом політичної системи є суспільно-політичні інститути. Якщо під політикою розуміти сукупність відносин влади і відносин з приводу влади, то інтегративною якістю політичної системи виступає політична влада. Тому до політичних відносять інститути, що беруть участь в її реалізації і в стосунках з приводу цієї влади. У цьому випадку ми можемо визначити політичну систему як сукупність інститутів, з'єднаних відносинами, які породжують політичну владу і долучають до неї кожен з цих інститутів.

Суть держави, її призначення, типологія і багато інших аспектів наочно розкриваються у взаємовідносинах з громадянським суспільством. Це не випадково: держава і громадянське суспільство існують як дві сторони однієї медалі, поза якою не може бути зрозуміло ні те, ні інше. У них проявляються два протилежні механізми консолідації населення.

Громадянське суспільство скріплене складним переплетенням приватних інтересів, які потрібно захищати від сваволі державних структур, а держава опирається на політичний примус. Радикальне підвищення ролі громадянського суспільства в державних справах історично пов'язане з гарантованою та організованою участю громадян в політиці. Окрім держави в політичну систему входять політичні партії, суспільно-політичні і громадські організації і рухи, окремі громадяни, нормативно-правові акти, ідейні течії та ін.

Конкретні шляхи еволюції політичної системи різні в різні епохи і в різних суспільствах. Однак принцип її просторово-часових змін постійний. Політична система в кожен даний момент або період

її історії постає як конкретна політична ситуація, відносно тривала в часі і стабільна. Від стану суспільних відносин залежить, буде ця ситуація статичною або рухливою, а отже, буде динамічною і сама політична система чи ні. Динамізм політичної системи відрізняється від нестабільності, він визначає здатність системи розвиватися, адаптуватися до змін в суспільстві і його зовнішньому оточенні, в змішаних організаційних системах і реагувати на ці зміни. Жорсткі статичні системи неминуче змушені протидіяти розвитку суспільства, вступати з ним в конфлікт, вдаватися до насильства і виживати, в кінцевому рахунку, за рахунок суспільства.

§ 2. Типологія сучасних політичних систем

Будь-яка політична система є неповторним поєднанням низки явищ та ознак, властивих політичним системам загалом; особливих, властивих певному типу систем; та поодиноких, що характеризують тільки дану систему. Слід брати до уваги форму політичного правління (монархія, республіка) та її різновиди: (абсолютна монархія, парламентська республіка); тип державного устрою (унітарна держава чи федерація); характер політичного режиму (демократичний, тоталітарний, авторитарний та ін.); особливості соціально-політичних відносин (стабільних чи нестабільних, конфліктних або консенсусних); політико-правовий статус держави (з розвиненими або нерозвиненими державницькими та правовими традиціями); тип політико-ідеологічних і культурних відносин в суспільстві (порівняно відкритих або закритих, з паралельними, тіньовими, мафіозними структурами або без них); історичні та національні традиції укладу політичного життя (політичну активність або пасивність населення).

Типологія політичних систем проводиться на основі різних критеріїв. Найбільш загальним є підхід, який враховує **характер взаємин із навколишнім світом:**

- а) закриті політичні системи (автаркія) (КНДР);
- б) відкриті – активний обмін ресурсами та інформацією з іншими країнами.

Класифікація Габріеля Алмонда побудована на основі **врахування соціокультурних критеріїв:**

Для **англо-американської** політичної системи (Великобританія, США, Канада) характерна цілісна та однорідна політична культура. Більшість громадян прагнуть зберегти та захистити права та свободи на тлі високого рівня життя. Система характеризується високим ступенем стабільності, поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову. Саме в системах цього типу найбільш висока роль права: юридичних норм, процедур і традицій.

Континентально-європейській політичній системі (Франція, Німеччина, Італія) притаманна часткова фрагментарність політичної культури, наявність багатопартійності, гарантовано права людини, (у суспільстві конкурують ліберальна та соціал-демократична ідеологія)

Доіндустріальні та частково індустріальні суспільства (країни Третього світу) – значний вплив традиційної політичної

культури (патріархальна, містечкова тощо). Політична еліта носить олігархічний, клановий характер. Багатопартійність, політична нестабільність, відсутність політичної традиції, неповага до прав людини. Інтеграція суспільства часто відбувається завдяки насильству.

Тоталітарно-комуністичним системам (СРСР часів Сталіна, фашистська Італія, нацистська Німеччина) властивий примусовий тип політичної активності. На вершині владної піраміди перебуває вождь, поклоніння якому сягає культу особи. Однопартійна система декларує пріоритет класових або расових цінностей. Її ідеологією може бути комунізм чи фашизм. Політична стабільність забезпечується завдяки тотальному контролю за масовою свідомістю та поведінкою.

Класифікація Жана Блонделя поділяє політичні системи на 5 категорій *за змістом і формами управління*:

Ліберальні демократії – в яких прийняття політичних рішень зумовлено цінностями свободи, права, індивідуалізму особи, гарантії приватної власності (США, Німеччина, Франція).

Комуністичні – (авторитарно-радикальні), орієнтовані на пріоритет соціальної рівності, прагнення до зрівняльного розподілу соціальних благ, планування соціально-економічного розвитку, нехтування ліберальними цінностями (КНДР, Куба).

Традиційні – з олігархічними формами правління, консервативні за характером, з нерівномірним поділом економічних ресурсів і соціальних статусів (Колумбія, Мексика).

Популістські – які склалися в країнах що розвиваються після Другої світової війни. Вони є авторитарними за деякими методами влади заради збільшення соціальної рівності у розподілі благ в економічній і соціальній сферах (Венесуела, Білорусь) та через необхідність послідовно здійснювати реформи.

Авторитарно-консервативні, метою яких є збереження усталеної соціальної нерівності, нехтування ліберальним розумінням прав і свобод, обмеження політичної участі населення (Єгипет, Алжир).

§ 3. Ознаки та функції держави

Виникнення держави зумовлено процесом ускладнення суспільного життя та диференціацією економічних, соціальних, культурних та інших інтересів та потреб соціальних груп та індивідів.

ДЕРЖАВА – це організація політичної влади, що сприяє реалізації конкретних соціальних інтересів (класових, релігійних, національних тощо) на певній території.

Як політичний інститут держава має ряд суттєвих ознак:

1. Держава – єдина територіальна організація політичної влади в масштабі суспільства.

2. Держава – орган влади, соціального примусу, який активно послуговується функціями заохочення та покарання, коли громадяни чи соціальні групи порушують установлений порядок, використовуючи при цьому апарат легального насильства – армію, поліцію, спецслужби тощо.

3. Організація держави носить правовий характер. Закону мають підкорятися усі громадяни.

4. Публічність державної влади – добровільна чи примусова передача державним органам та посадовим особам права управління.

5. Суверенна організація влади. Верховенство державної влади у суспільстві.

- обов'язковість рішень влади для населення.

- можливість скасування рішень як державних так і недержавних організацій.

- володіння правом ухвали законів.

- наявність органів примусу.

- наявність податкової та митної служби.

Будь-яка держава виконує низку функцій, серед яких найважливішими є:

- політична – забезпечення політичної стабільності, здійснення владних повноважень, вироблення політичного курсу, що підтримує більшість, або утримання політичного панування певної політичної групи;

- економічна – регулювання економічних процесів за допомогою податкової та кредитної політики, використання стимулів до суб'єктів господарювання, або прийняття санкцій;

- соціальна – задоволення потреб людей в житлі, праці, охороні здоров'я, наданні соціальних гарантій пенсіонерам тощо;

- правова – захист прав і свобод громадян, забезпечення правопорядку;
- виховна – відтворення та збереження культурного та виробничого потенціалу населення.

В сучасній соціально-політичній науці є декілька підходів до типології держав:

Формаційний підхід. Був запропонований К. Марксом та Ф. Енгельсом – основоположниками марксизму. Згідно з їх теорією держава – апарат насильства меншості над більшістю, прояв механізму домінування правлячого в суспільстві класу, який зосередивши в своїх руках контроль над власністю на засоби виробництва, отримує право на політичну владу. Історичні типи держави: рабовласницька, феодальна, капіталістична, соціалістична змінюють одна одну в результаті розвитку продуктивних сил людства.

Для цивілізаційного підходу головними критеріями формування держави є історична традиція, ментальність народу, релігійність, особливості політичної поведінки, геополітичні чинники. Тому поділ відбувається на основі соціокультурних відмінностей – західна цивілізація, китайська, мусульманський світ тощо. Так, С. Гантінгтон, який є одним із основоположників теорії «зіткнення цивілізацій», вважає, що «Європа закінчується там, де закінчується західне християнство та починаються іслам та православ'я».

Західна політологія виходить із твердження про прагнення будь-якої держави до тиранії. Для обмеження державної сваволі необхідна правова держава. Головна ознака правової держави – держава, соціальні групи, окремий громадянин поважають закон і право і знаходяться в однаковому становищі щодо нього. Ознаки правової держави: гарантії прав особи та громадянина; чіткий розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову; та на центральну і місцеву; наявність громадянського суспільства.

§ 4. Форми політичного правління

Форма політичного правління характеризується організацією державної влади, порядком утворення її керівних органів та їх взаємовідносин з населенням. Поділяється із врахуванням способу організації влади та джерела влади на республіки та монархії.

Монархія (єдиновладдя) – це форма правління, за якої влада цілком, або частково зосереджена в руках одноосібного володаря (король, цар, султан). Головні ознаки:

- монарх – головне джерело влади і права;
- влада монарха спадкова;
- здійснюється безстроково;
- не залежить від волі населення.

Абсолютна монархія – вся повнота влади належить монарху (Саудівська Аравія, Оман).

Дуалістична монархія – за монархом залишається контроль за виконавчою владою, призначення міністрів та прем'єр-міністра та інших важливих посадових осіб. Але в країні діє представницький орган (парламент, який має право контролю за бюджетними видатками). Нині подібна форма монархії існує в Кувейті, Марокко.

Конституційна монархія – влада монарха обмежена представницьким органом, який діє на основі конституції (Британія, Іспанія, Японія). Вплив монарха на формування уряду носить показний характер.

У третини країн світу формою політичного правління є монархія у різних формах.

Більшість сучасних держав реалізують республіканську форму правління. **Республіка** (з лат. «спільна справа») є формою правління, за якої голова держави є виборним та змінюваним, а його влада похідна від волі виборців та представницького органу. Історично перша республіканська форма правління сформувалася в Стародавньому Римі.

Головні ознаки республіки:

- **джерело влади** – громадяни, які на виборах обирають представників до владних структур (в часи Республіки брати участь у виборах мали лише громадяни (жителі Риму та Латинської області). Італіки – жителі підкорених територій Італії були обмежені в політичних правах;

- здійснюється у певний часовий проміжок (в сучасних демократичних республіках повноваження президента чи уряду на чолі з прем'єр-міністром обмежуються на законодавчому рівні (вибори на чотири чи п'ять років та не більше чим на два терміни поспіль);

- несе відповідальність перед виборцями (відставка уряду, імпічмент президента).

За обсягом повноважень та рівня компетентності гілок влади республіки поділяються на президентські, парламентські та змішані (президентсько-парламентські).

Класичною президентською республікою є США. Демократичний принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гарантує широкі повноваження американському президенту. Він обирається колегією американських виборців, які виконуючи волю американських громадян формально «ретранслюють» їх вибір. Президент є главою держави та керує урядом, беручи повну відповідальність на себе за внутрішню та зовнішню політику країни.

У США започаткована система стримувань та противаг у взаємодії між гілками влади. Нині вона є традиційною практикою в демократичних політичних режимах. Так, президент має право вето будь-якого законопроекту. Однак, парламент двома третинами голосів (конституційною більшістю) може перемогти вето президента. Парламент не може висловити недовіру уряду а президент розпустити парламент. До того ж парламент має право на імпічмент президента – при порушенні ним закону. При цьому також діє відповідний протокол: нижня палата парламенту США – палата представників зобов'язана проголосувати за відсторонення президента від влади, а верхня палата – Сенат може підтримати це рішення, або його не розглядати.

В парламентській республіці (Німеччина, Італія, Індія) президент виконує представницькі функції та є символічною політичною фігурою. Він обирається в парламенті, а не всенародним голосуванням.

Уряд формується в результаті виборів до парламенту представниками більшості (як правило – коаліцією партій що перемогли на виборах). Виконавча влада перебуває в руках уряду на чолі з прем'єр-міністром. Члени уряду залишаються парламентарями. Тому в результаті поразки на виборах правляча партія (коаліція) іде у

відставку. Таким чином в парламентській республіці на склад уряду можуть впливати не тільки депутати але і звичайні виборці.

Для життєздатності такої форми державного правління необхідні розвинені демократичні традиції, високий рівень політичної культури і міцна соціально-економічна і політична стабільність. Крім того, необхідною умовою стійкості уряду є багатопартійна система, в якій домінують декілька партій.

У багатьох країнах історично склалися особливі, змішані форми республіканського правління. Залежно від того, хто забезпечує вирішальний вплив на призначення на посаду прем'єр-міністра та ключових міністрів уряду, республіки поділяються на: **президентсько-парламентські** (Франція, Польща) чи **парламентсько-президентські** (Україна).

Для них характерною є подвійна підзвітність уряду – парламенту і президенту та поєднання сильної президентської влади з парламентським контролем. Зокрема, Президент України обирається загальнонародним голосуванням, є главою держави та верховним головнокомандувачем; користується правом вето стосовно законопроектів; володіє правом розпуску парламенту; пропонує парламенту для затвердження кандидатури міністрів силового блоку (оборони, МВС, СБУ) та закордонних справ.

Тоді як парламентська більшість пропонує кандидатуру Прем'єр-міністра та ухвалює склад уряду загалом. Парламент контролює діяльність уряду та після року роботи може відправити його у відставку. Парламент має право на імпічмент Президента.

§ 5. Типи державного устрою

Тип державного (територіального) устрою – це елемент форми держави, що характеризує внутрішню структуру держави, спосіб його політичного та територіального поділу, що обумовлює певні взаємовідносини між державою і його складовими частинами, між центральними і місцевими органами.

Найпоширенішим видом територіально-політичної організації влади є **унітарна** (від лат. unus – один) держава. Вона є політично та адміністративно однорідною організацією. Здебільшого унітарні держави – мононаціональні (Польща Угорщина, Білорусія, Італія), хоча в їх складі можуть бути автономні утворення. Україна – унітарна держава з послабленим централізованим керівництвом у зв'язку з окупацією у 2014 році Російською Федерацією автономної республіки Крим та частини територій Донецької та Луганської областей.

Для унітарної держави характерні загальні для усієї держави представницькі, виконавчі та судові органи; єдина законодавча система та грошова одиниця; наявність єдиного громадянства; усі адміністративно-територіальні одиниці мають однаковий юридичний статус. Унітарність держави не означає відсутності дієвого місцевого самоврядування та децентралізації влади.

Федеративна держава є об'єднанням декількох самостійних державних утворень в єдину союзну державу (США, Росія, Німеччина, Бразилія, Індія). Найважливішою особливістю федеративної держави є те, що джерелом влади та державного суверенітету виступають як територіальні утворення (штати, землі, республіки) так і весь народ, який складається з рівноправних громадян. Тому у федерації два рівні влади: федеральний та республіканський. Їх повноваження визначаються конституцією. Діє дворівнева правова система – законодавство суб'єктів федерації та федеральні закони.

Суб'єкти федерації мають право приймати власні конституції та закони, вводити своє громадянство, місцеві податки, мати власні збройні формування з підтримання порядку у вигляді поліції і національної гвардії.

У сферу виключної компетенції федеральної влади, входять: зовнішня політика держави, повноваження по оголошенню війни та миру, створення єдиних збройних сил і керівництво ними, захист

державних кордонів, випуск єдиної грошової одиниці, затвердження федеральних податків і зборів, прийняття федерального бюджету.

Характерною особливістю федеративної держави є двопалатний парламент, у якому нижня палата обирається прямим загальним та таємним голосуванням усіх громадян, тоді як верхня палата формується на основі рівного представництва усіх суб'єктів федерації.

Особливим державним утворенням є **конфедерація** – союз декількох незалежних держав, які об'єднуються для проведення єдиної політики в спільних цілях – оборона, транспорт, економіка. При цьому утворюються окремі органи спільного управління, але їх дії мають узгоджуватись; немає єдиного законодавчого органу та законодавства; держави-члени конфедерації зберігають право на більшу частину свого суверенітету, в тому числі на самостійну зовнішню політику. На таких принципах утворився **Європейський Союз**. Як показує світова історія, конфедерація є нетривкою міждержавною конструкцією, яка тяжіє до розвалу або до перетворення у повноцінну федерацію (Швейцарія).

Специфічною формою державного устрою є **імперія** – державне утворення з великою територією, яке розділене на панівну метрополію та експлуатовані і підлеглі колонії. Для імперії характерним є жорстке централізоване управління домінуючої спільноти; вирішальна роль насильства в утворенні; різнорідний етнічний елемент з обмеженим політичними та економічними правами (Римська, Британська, Російська імперії). В умовах глобалізації існування імперій політично та економічно недоцільно.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Які елементи політичної системи ви знаєте?
2. Яка типологія політичної системи. на Ваш погляд, є найбільш доцільною в сучасних умовах?
3. Який підхід (цивілізаційний чи класовий) до визначення держави є більш обґрунтованим та доцільним?
4. Яка форма політичного правління та тип державного устрою є характерними для сучасної Української держави?

1.6. Політичні режими та їх основні риси

§ 1. Поняття політичного режиму. Тоталітарний режим

Аналіз політичної системи потребує не тільки врахування формалізованих в законодавчих актах та загальновідомих політичних практиках форм політичного правління та типів державного устрою. Доволі часто відносини, які визначають суб'єкт та об'єкт влади в певній державі, перебувають у тіні, але є визначальними для розуміння перебігу подій.

Так, з точки зору формального розгляду СРСР 30-х років ХХ ст. був федеративною державою, союзом республік, з декларованими в Конституції 1936 року демократичними правами та свободами. Однак, одноосібний режим влади Сталіна який остаточно сформувався наприкінці 20-х років ХХ ст. був побудований на політичних репресіях, нехтуванні правами та свободами громадян, прагненні до тотального домінування комуністичної ідеології та однопартійної системи. Вивчення дефініції «політичний режим» дозволить заповнити цю лакуну.

Політичний режим є сукупність головних прийомів і засобів здійснення політичної влади. Політичний режим визначає засоби і методи реалізації загальнозначущих інтересів, висловлює характер взаємозв'язку державної влади та індивіда.

Характер політичного режиму визначається за сукупністю таких параметрів, як: реальний, а не декларований обсяг і рівень свобод у суспільстві; форми і методи здійснення державної влади; характер взаємин між державою і суспільством; характер боротьби за політичне лідерство (відкритий, закритий, проміжний); охоплює порядок формування представницьких установ, становище та умови діяльності політичних партій, порядок функціонування каральних і правоохоронних органів, співвідношення й регламентацію дозволеного та забороненого.

Ознаками політичного режиму є процедури та способи організації установ влади і врядування, стиль прийняття публічних, тобто загальних і обов'язкових для всіх, рішень, відносини між державою і громадянами.

Важливою характеристикою політичного режиму є його легітимність. Легітимним є той політичний режим, який встановлений законним шляхом і спирається на закони. Політичний

режим формується внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу і не може бути встановлений конституціями або іншими законами.

Тоталітарний режим (від лат. *увесь, загальний, повний*) означає **абсолютний контроль держави над усіма галузями суспільного життя, повне підкорення людини політичній владі та пануючій ідеології.**

Термін «тоталітаризм» був використаний у 1925 році Б. Муссоліні для характеристики створеного ним режиму влади. На думку італійських фашистів держава є найвищою формою виразу нації, тому влада в ній має бути необмеженою. Права та інтереси особистості носять другорядний характер. Згодом термін «тоталітаризм» був використаний стосовно режиму сталінської диктатури в СРСР та нацистської Німеччини А. Гітлера. Нині критеріям тоталітарної держави найповніше відповідає режим КНДР.

Загальною **ознакою тоталітарного режиму** є прагнення політичної влади до монополії на усіх рівнях соціальної системи:

1. Загальна політизація та ідеологізація суспільства. Наявність офіційної ідеології, яка обґрунтовує право режиму на існування та встановлення ним всеосяжного контролю за усіма сферами соціального, економічного та приватного життя.

2. Монополія на політичну та державну владу перебуває в руках єдиної правлячої партії, яка перехоплює функції суспільного управління у державних структурах та очолюється харизматичним лідером (фюрером, дуче, вождем). Наявність правлячої номенклатури.

3. Репресивні органи держави служать вождю та забезпечують формування системи терористичного переслідування усіх соціальних груп незалежно від проявів непокори чи лояльності владі. Неправова регламентація суспільних відносин, пріоритет інтересів держави, формальне проголошення прав людини.

4. Партійний контроль над засобами масової інформації, освітою, культурою. Наявність цензури та офіційної пропаганди.

5. Мілітаризація суспільства та посилення партійного контролю за збройними силами. Утворення підконтрольних правлячій партії збройних формувань з особливим статусом та повноваженнями (війська СС в нацистській Німеччині, військові частини НКВС в СРСР).

6. Монополія партійно-державних структур в управлінні економікою. Відмова від ринкових механізмів та запровадження планової централізованої економіки.

7. Відсутність громадянського суспільства. Атомізація соціальних зв'язків та примусовий колективізм як головна цінність тоталітарного образу життя. У суспільстві панує подвійна мораль.

Серед перерахованих ознак найбільшого значення набуває офіційна ідеологія, якою монополює правляча партія. Партійно-державний контроль регламентує усі рівні суспільної діяльності з приватним життям громадян включно.

Поява тоталітарних політичних режимів відбулася в умовах розвиненого індустріального суспільства, поширення масових популістських ідеологій (комунізм, фашизм, націонал-соціалізм), поглиблення гуманітарної кризи, викликаної кровопролитною світовою війною, кризових ситуацій в світовій економіці. Суспільство було «зачароване» рішучістю харизматичних вождів, які прагнули об'єднати всі зусилля народу та навести лад в країні антидемократичними засобами.

Слід зазначити, що саме тоталітарні режими показали історичні приклади нечуваних зловживань владою (**голокост**, або тотальне знищення євреїв нацистською Німеччиною, **голодомор** – організація сталінським режимом штучного голоду в Україні), побудова «фабрик смерті» – концтаборів на захоплених нацистами територіях та розбудова трудових таборів для «ворогів народу» в СРСР.

«Дорога до рабства», за влучним виразом Ф. Хаєка, була відкрита через нехтування тоталітарними режимами права приватної власності та одержавлення економіки. Це перетворювало пересічну людину на гвинтик тоталітарного економічного механізму, яка втрачала усі соціальні зв'язки та маргіналізувалася. Тому найбільш рішучими союзниками тоталітаризму виступають маргінальні групи суспільства, які не мають стабільного становища в соціальній структурі та втратили культурну і соціальну ідентифікацію.

Одночасно із зруйнуванням колишньої соціальної структури формується нова. Суспільство диференціюється, головним чином, в залежності від розподілу влади. Доступ до влади чи вплив на неї стає основою соціальної стратифікації, економічних і соціальних привілеїв. Формується новий, номенклатурний панівний клас – головна опора тоталітарного режиму.

Слід зазначити, що тоталітарний режим спроможний до концентрації засобів та мобілізації ресурсів задля досягнення значимих цілей, – перемоги у війні, розробки новітніх технологій, індустріалізації тощо. Низка дослідників висловлюють думку, що режим влади залежить від поставлених перед суспільством завдань. Тому елементи тоталітаризму є необхідною умовою для організації політичної влади технологічно відсталих країн які прагнуть модернізації (СРСР в 20-х роках ХХ ст., Пд. Корея в 50-х – 60-х роках ХХ ст.). Однак, будь-який тоталітарний режим – історично приречений. У сучасному взаємозалежному світі його можливості до адаптації вкрай обмежені. Якщо на початку 60-х років ХХ ст. Північна Корея була безумовним індустріальним лідером стосовно аграрної Південної Кореї, то нині вона перетворилася на історичний заповідник мілітаризму та технологічної відсталості зі злиденим населенням та під керівництвом не зовсім адекватних представників династії Кімів.

§ 2. Авторитарний режим влади

Авторитарний (від гр. *владний*) режим особистої влади заснований на диктатурі одноосібного правителя, правлячої групи, який не втручається в автономію особистості та суспільства за межами політичної влади. Це правління однієї особи при формальній участі народу. Авторитаризм домінував протягом соціально-політичної історії людства – грецькі тиранії та східні деспотії, військові диктатури та абсолютні монархії. Переважаючою в сучасній західній політичній соціології є думка про проміжне становище авторитарних режимів між тоталітаризмом та демократією. З тоталітарним режимом його пов'язує необмежений законами диктаторський характер влади, тоді як з демократією – наявність окремих елементів громадянського суспільства, інституту приватної власності.

При переході від тоталітаризму до демократії, авторитаризм розглядається як вимушений захід, необхідний для пом'якшення процесу звільнення соціуму від впливу тоталітарних практик, так як швидкий та непередуманий демонтаж владних структур може привести до соціального хаосу.

Авторитарний режим формується в країнах, де відбуваються суспільно-політичні трансформації, які супроводжується різкою поляризацією політичних сил; в країнах, де спостерігаються тривалі економічні та політичні кризи, подолання яких демократичними засобами стає неможливим.

Доволі часто авторитарні правителі для виправдання своєї влади проголошують себе захисниками національного суверенітету, прагнуть ліквідувати економічну відсталість, використовуючи надзвичайні повноваження та порушуючи при цьому права людини (режим Піночета у Чилі, правління Лі Кван Ю у Сінгапурі, ринкова модернізація Китаю під владою КПК). Тому, при певних умовах, авторитарний режим може відіграти прогресивну роль. Однак, в більшості випадків, диктатор використовує свої необмежені повноваження для особистого збагачення та є гарантом задоволення матеріальних потреб кола своїх наближених.

Ознаки авторитарного режиму:

1. Концентрація влади в руках однієї особи (монарх, диктатор) або правлячої групи (військова хунта).
2. Непідконтрольність посадових осіб населенню та закону.

3. Силові структури є надійною опорою авторитарній владі.
4. Монополізація політичної влади в країні. Часткове або значне обмеження політичних прав та свобод громадян.
5. Відмова від тотального регламентування суспільних відносин при збереженні контролю за найбільш прибутковими галузями національної економіки.
6. Наявність обмеженого плюралізму, незначна роль представницьких органів, ігнорування поділу влади.
7. Більшість засобів масової інформації перебувають під контролем держави. Спроби контролю мережі «Інтернет» та соціальних мереж.
8. Репресії носять вибірковий або демонстративно хаотичний характер.
9. Церква формально відокремлена від держави, однак релігійні структури можуть втручатися в політичну сферу суспільства (Іран).

Польський соціолог та політолог Є. В'ятр запропонував класифікацію сучасних авторитарних політичних режимів:

- **Авторитарно-військовий режим** (Чилі у 70-х р. ХХ ст., Єгипет, Бірма). Для припинення дестабілізації суспільно-політичної ситуації в країні владу захоплюють військові. Політична діяльність обмежується або забороняється.

- **Персоніфікований авторитарний режим** (Росія, Білорусь, Таджикистан, Азербайджан). Влада належить політику, який легітимізує свою владу за допомогою імітаційної демократії (фальсифікація виборів) та опирається на каральні структури держави (поліція, спецслужби). Парламент виконує представницькі функції. Легальна політична опозиція підконтрольна владі. Несанкціонована політична активність переслідується.

- **Авторитарні монархічні режими** (Саудівська Аравія, Оман, Катар). У цих країнах правитель володіє монополією на законодавчу та виконавчу владу. Він є головнокомандувачем та розпорядником державного бюджету. Уряд як правило формується з членів правлячої династії.

- **Теократичний політичний режим** (Іран). Політична влада перебуває в руках релігійної структури, яка домінує в країні. Політична активність в Ірані можлива лише з дозволу вищого мусульманського духовенства.

§ 3. Демократичний політичний режим

Демократичний (з гр. *влада народу*) режим є формою громадського устрою, суспільним світоглядом, що базується на цінностях свободи, рівноправності, прав людини. Це форма та спосіб існування політичної влади яку обирає народ, яка проявляється через народ та діє заради народу. Демократія відома з глибокої давнини.

Історично першою формою демократії була **общинна демократія** первісного суспільства. Родоплемінна організація ґрунтувалася на усвідомленій потребі спільного виживання усіх членів спільноти. Низький рівень продуктивних сил примушував первісних людей враховувати вклад кожного у справу загального виживання. На роль вождя племені претендували авторитетні та умілі мисливці та збирачі.

Демократичні тенденції проявляли себе в умовах кризи родоплемінного ладу викликаного появою відтворювального господарства, збільшенню чисельності населення та відповідно зростанню числа конфліктів. При військовій демократії племінного суспільства влада належала усім дорослим чоловікам, які були здатні тримати в руках зброю.

На початковому етапі становлення давньоруської держави в Києві, Новгороді та інших містах князівська влада залежала від рішень **народного віча** – зборів вільних людей, на яких обговорювались і вирішувались важливі громадські справи. Традиції народного волевиявлення були продовжені на Запорозькій Січі та серед українського козацтва. На **козачому колі** (чорній раді) вирішувалися всі питання козацького життя і його рішенням мусіли всі підпорядковуватись. Під час загальних зборів обирали і затверджували кошових та отаманів, священнослужителів, приймали послів, вирішували питання війни та миру тощо.

Перша **державна форма демократії** зародилася в стародавній Греції. В Афіньському полісі кожен вільний громадянин мав право брати участь у роботі Народних зборів. Раби та жінки не мали прав громадян та не брали участі в управлінні державою.

Історія України нерозривно пов'язана з існуванням своєрідної **феодальної демократії** часів Речі Посполитої. Система шляхетської демократії включала рівноправність усіх шляхтичів (тобто скасування феодальної ієрархії) при виборах до Сейму та гарантію

прав і вольностей шляхти. Однак, податні стани (селяни, міщани) та козаки не мали жодного впливу на державну політику.

Сучасна демократія базується на таких принципах:

- повага до прав та свобод громадян;
- визнання народу джерелом влади;
- підлеглість меншості більшості під час прийняття рішень, повага до прав та інтересів меншості, виборність ключових посад у державі;
- панує принцип: «дозволено все, що не заборонено законом».

Головні характеристики демократичного режиму:

1. Населення бере участь у формуванні та здійсненні державної влади завдяки безпосередній (референдум) та представницькій демократії.
2. Виборність та змінюваність представників органів влади та місцевого самоврядування шляхом загальних, рівних прямих виборів при таємному голосуванні.
3. Розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову. Наявність дієвого місцевого самоврядування.
4. Держава гарантує права та свободи громадян на законодавчому рівні та залежить від громадянського суспільства яке створене громадянами для реалізації своїх законних інтересів.
5. Наявність в суспільстві багатоманітності інтересів та можливостей їх реалізації, повага до прав політичної меншості.
6. Гарантована багатопартійність, вільні від державного контролю засоби масової інформації, відсутність цензури та правлячої ідеології.
7. У суспільно-політичному житті переважають методи переконання, вирішення конфліктів мирним шляхом.
8. Релігія та церква відокремлені від держави.
9. Гарантовані права національних меншин.

Демократичні політичні режими забезпечують вільну ринкову економіку при розроблених формах державного втручання в ринкову систему з метою оптимізації її функціонування. Не випадково більшість індустріальних країн з розвиненою економікою мають демократичний політичний режим, який сприятливо впливає на економічний розвиток, темпи економічного зростання і рівень доходів населення.

Демократія не є ідеальною формою організації політичної влади. На недоліки афінської демократії звертав увагу Платон, наголошуючи на тому, що від імені народу до влади приходять демагоги та

популісти. Однак, для більшості громадян їх прихильність до демократії базується на впевненості, що вона є унікальним політичним режимом, здатним забезпечити надійне поєднання захисту індивідуальних інтересів та турботи про загальне благо.

Визначний англійський політик першої половини ХХ ст. Уїнстон Черчіль зазначив, що *«ніхто не робить вигляд, що демократія – ідеал або відповідь на всі питання. Більш того, було сказано, що демократія є найгіршою формою правління за виключенням всіх інших форм, які застосовувалися час від часу; проте, в нашій країні поширена думка, що правити повинен народ, правити довго, і що саме громадська думка, що виражається всіма конституційними способами, має оформляти, направляти і контролювати дії міністрів, які є їх слугами, а не господарями»*.

У багатьох країнах Азії, Латинської Америки, Африки через нерозвиненість суспільних та політичних інститутів демократія набуває імітаційного характеру та трансформується в **незахідний політичний процес**. Для нього характерні наступні ознаки:

1. Політичні партії мають формальний, клановий або релігійний характер.
2. У політичному житті домінують клани.
3. Монополія на владу знаходиться в руках правлячої еліти.
4. Опозиційні групи виступають в якості революційних рухів, підриваючи легітимність влади.
5. Різке розходження у політичній орієнтації різних поколінь.
6. Використання популістських лозунгів у боротьбі за владу.
7. Велика роль харизматичних лідерів.
8. Політична інертність більшості населення.
9. Нерозвинена правова свідомість та громадянське суспільство.

§ 4. Демократичні принципи організації політичної влади в Україні

Розпад радянської імперії сприяв проголошенню незалежності України **24 серпня 1991 р.** Однак, формування політичної системи України продовжується понині. Основні складові політичного та державного устрою відображені в статтях Конституції України, яка була прийнята 28 червня 1996 року.

У Конституції українська держава проголошується суверенною, демократичною, правовою і соціальною державою. Конституційно закріпленим є принцип **верховенства права** згідно з яким:

- усі нормативно-правові акти мають прийматися на основі Конституції та відповідати їй;
- норми конституції є нормами прямої дії, які передбачають звернення громадян до суду на підставі порушення Конституції для захисту своїх прав і свобод;
- законодавчі акти, що суперечать Конституції втрачають свою дію.

У Конституції України закріплено **міжнародні стандарти прав і свобод громадян** (рівність прав чоловіка і жінки, відсутність привілеїв та обмежень за кольором шкіри, політичних релігійних та інших переконань).

- право на життя; право на свободу та особисту недоторканність в тому числі і житла; захист особистого життя від державного чи приватного втручання: свобода думки і слова; право на об'єднання у політичні партії та громадські організації; право на участь у виборах; право приватної власності; право на працю; охорону здоров'я та соціальний захист; повна загальна середня освіта є обов'язковою та безкоштовною, право на безоплатну освіту на конкурсній основі тощо.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює владу безпосередньо (референдум) та через органи державної влади і місцевого самоврядування.

Державна влада в Україні поділяється на законодавчу, виконавчу та судову. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада. Народним депутатом може бути громадянин, що прожив в Україні не менше **5 років і має на день виборів 21 рік.** Повноваження

Верховної Ради України обмежені п'ятьма роками. Верховна Рада – право внесення змін до Конституції, призначення Референдуму, прийняття законів, оголошення за поданням Президента війни та укладення миру; імпічмент.

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Обирається громадянами України таємним голосуванням на основі загального, рівного і прямого виборчого права. **Президентом може бути громадянин 35 років, який проживає в Україні протягом 10 років та володіє державною мовою.** Громадянин може бути Президентом України не більше ніж на два строки підряд. Президент представляє державу в міжнародних зносинах, керує зовнішньополітичною діяльністю; припиняє повноваження Верховної Ради; підписує Закони прийняті Верховною Радою України, або при потребі відправляє їх на доопрацювання.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України.

Конституція може бути змінена:

1. (За винятком розділів «Загальні засади», «Вибори», «Референдуми», «Внесення змін до Конституції») лише кваліфікованою більшістю (2/3 від загального складу парламенту).

2. Перегляд цих розділів можливий лише за поданням Президента, або за поданням кваліфікованої більшості Верховної Ради України, за що проголосує кваліфікована більшість і після цього зміни будуть затверджені на Всеукраїнському референдумі, призначеному Президентом.

3. Зміни у будь-якому розділі за результатами референдуму за народною ініціативою, призначеного Президентом.

Конституція не може бути змінена:

- якщо зміни передбачають скасування та обмеження прав і свобод громадян, спрямовані на ліквідацію незалежності, порушення територіальної цілісності.

- в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Недоліки Конституції:

1. Суперечність між проголошеним принципом, який визнає народ суб'єктом змін конституційного ладу і принципом, який надає право змінювати конституцію органам державної влади (Верховній Раді).

2. Відсутність ефективного механізму стримування і противаг між гілками влади:

а) практична неможливість здійснити процедуру імпічменту;

б) президент має вирішальний вплив на склад уряду, однак не несе політичної відповідальності за його діяльність;

3. Недосконалість партійної та виборчої системи в Україні;

4. Невирішеність спеціалізації суддів різних рівнів, їх реальна залежність від виконавчої влади.

5. Гарантування деяких соціальних прав, зокрема безкоштовної вищої освіти та безоплатного медичного обслуговування, неадекватно можливостям держави.

Це призвело до становлення політичної системи України, далекої від західних зразків, яка має багато спільного з колишньою радянською системою. **Політична система України** за типом суспільства є посткомуністичною. Вона поєднує елементи:

- **командно-адміністративної** (комуністичної) системи – у вигляді апарату президентської влади, що зберігає структуру та відтворює функції колишніх партійних та радянських органів на рівні району та області;

- **мафіозної** у вигляді нелегітимного розподілу державних фінансів і державної власності серед мафіозно-олігархічних груп;

- **демократичної** системи – у вигляді створення передумов для розвитку політичних і громадських демократичних інститутів;

За формою **політичного режиму** Україна зазнала низки істотних змін:

- від початку незалежності перебувала у стані **анархо-демократичного** режиму;

- з 1994 року – **авторитарно-популістичного, олігархічно-кланового** капіталізму;

- з 2004 року – **ліберально-демократичного**, із збереженням **олігархічно-кланового** панування;

- з 2010 року з приходом до влади в Україні режиму В. Януковича відбулося посилення авторитарних тенденцій;

- з 2014 року Україна, декларуючи європейський шлях розвитку, не зуміла сформувати політичну систему західного зразка та продовжує перебувати в умовах перехідного періоду.

Виборча система в Україні постійно перебуває у процесі трансформації. Вона поділяється на види залежно від того, які органи політичної влади обираються: президент, парламент, органи регіонального чи місцевого самоврядування.

Вибори Президента України відбуваються раз на п'ять років. На них перемогу здобуває кандидат, який набрав 50 відсотків голосів тих, хто брав участь у виборах плюс один голос. Якщо в першому турі не переміг жоден з кандидатів то до другого туру виходять два кандидати, які набрали найбільше голосів. Перемогу дістає той, хто набирає більшість голосів.

Вибори до Верховної Ради України відбуваються раз на п'ять років. Однак вони проводилися за допомогою різних виборчих систем. Так, у 1994 році була використана мажоритарна система абсолютної більшості голосів у першому та другому турах (для перемоги кандидата потрібно було дістати більше 50 відсотків голосів від списку виборців виборчого округу). Складнощі з визначенням переможця у другому турі, зниження політичної активності населення примусили парламентарів до змін у виборчому законодавстві.

У 1998 році вибори до Верховної Ради України проходили за змішаної системи: 225 депутатів обиралася за партійними списками при чотиривідсотковому виборчому бар'єрі, а 225 по одномандатних округах системою відносної більшості.

У 2004 році була запроваджена виключно пропорційна виборча система з тривідсотковим виборчим бар'єром. Суб'єктами висування виступали лише політичні партії, а підбір кандидатів проходив лише за закритими партійними списками.

У 2011 році було відновлено змішану мажоритарно-пропорційну систему та запроваджено п'ятивідсотковий прохідний бар'єр.

У листопаді 2017 прийнято проєкт Виборчого кодексу України, який проголошував проведення виборів народних депутатів за пропорційною виборчою системою з «відкритими» списками.

19 грудня 2019 року Верховна Рада України ухвалила чинний Виборчий кодекс. Закон передбачає пропорційну виборчу систему з відкритими регіональними списками. Згідно з документом виборці на виборах голосуватимуть не тільки за партію, а за конкретного кандидата в списку партії.

Вибори народних депутатів України здійснюються на засадах пропорційної системи відповідно до єдиних списків кандидатів у депутати в загальнонаціональному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій.

Кодекс гарантує, що перші 9 кандидатів партійного списку потрапляють до парламенту, якщо партія пододала п'ятивідсотковий бар'єр.

При формуванні партійних списків політичні сили зобов'язані дотримуватися гендерного балансу: в кожній п'ятірці кандидатів має бути не менше двох осіб кожної статі.

Вибори президента України можуть бути черговими, позачерговими та повторними. Чергові проводяться після закінчення конституційного терміну повноважень президента України, позачергові – у зв'язку з прийняттям відповідної постанови Верховної Ради.

Чергові вибори Президента проходять в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента і призначає їх Верховна Рада України.

Одна і та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два терміни поспіль. Особа, повноваження якої на посаді Президента припинені достроково з підстав, встановлених Конституцією, не може бути висунута кандидатом на пост президента на позачергових виборах, призначених у зв'язку з зазначеним припиненням повноважень.

Офіційними спостерігачами на виборах не можуть бути громадяни або піддані держави, визнаної Верховною Радою державою агресором або державою-окупантом.

В Україні існує проблема пошуку оптимальної виборчої системи та постійної зміни виборчого законодавства.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Які причини появи тоталітарних режимів у ХХ ст.?
2. Чому авторитарні режими влади мають неоднозначну оцінку з точки зору суспільної ефективності?
3. Наведіть головні риси демократичної влади.
4. Який режим влади в сучасній Україні? Аргументуйте.

Розділ II. Політична свідомість та політичні трансформації

2.1. Політичні партії та партійні системи

§ 1. Походження і сутність партій, їх функції

Одним із ключових елементів демократичного устрою є можливість представництва інтересів різних суспільних груп та їх вираження через громадські організації та політичні партії. Саме партії є основними **політичними суб'єктами**, покликаними представляти інтереси суспільних груп, розробляти стратегію суспільного розвитку та втілювати її у життя.

Аналіз політичних режимів, які остаточно оформилися у ХХ ст. та стали предметом прискіпливого дослідження показує що жоден з них не може виконувати функції суспільного управління без допомоги політичних партій.

Тоталітарний режим неможливий без правлячої партії, яка бере на себе функцію тотального управління усіма сферами суспільного життя, зокрема, Ст. 6. Конституції СРСР визначала КПРС керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства. Ознакою **демократичного режиму** є наявність багатопартійності та забезпечення рівних можливостей у політичній боротьбі. При **авторитарному режимі** влади правлячу партію очолюють авторитарні лідери, допускаючи декоративну багатопартійність. Отже, жоден політичний режим, за винятком атаківістичних **монархій Сходу** (Саудівська Аравія, Бахрейн, Оман) не обходиться без політичних партій.

Термін «**партія**» (з лат. *частина чого-небудь*) вперше почав використовуватися в епоху Античного світу у значенні групи осіб, яка виступає на захист інтересів певної особи. Зародження **клієнтел** та їх залучення до політичної боротьби було характерної особливостю Римської республіки. **Патрон** (з лат. *покровитель, захисник*) будучи знатним громадянином Риму опирався на допомогу **клієнтів** (з лат. *слухняний, залежний*) – осіб, що визнавали покровительство патрона. Традиційно клієнти супроводжували свого патрона на Форумі, підтримували його на виборах і служили на війні під його початком. При цьому патрон зобов'язувався захищати своїх клієнтів у разі судових розглядів, або викупувати членів їх сімей, які потрапили в залежність, підтримувати їх мінімальні життєві потреби, так само як і

клієнти в разі потреби були зобов'язані матеріально підтримувати його.

Сучасні партії виникли в Європі в середині XIX ст.

Причини виникнення:

- становлення індустріального виробництва, зростання ролі пролетаріату, поява значного прошарку людей розумової праці, вихідців з різних соціальних прошарків та груп, необхідних в умовах індустріального виробництва, – інтелігенції;

- диференціація соціальної структури та необхідність регулювання соціальних суперечностей (поява політичних ідеологій);

- введення загального виборчого права, формування представницьких органів влади, розширення можливостей громадян впливати на хід і результати виборів;

- необхідність представництва різних соціальних груп у структурах влади.

Політичні партії виникають лише тоді, коли більшість громадян залучаються до політичного процесу.

Перші партії сучасного типу почали формуватись в Англії при підготовці до виборів 1832 р. на основі реєстрації списків виборців – тому отримали назву **електоральні** (від англ. *election* – *вибори*). В 60-і рр. XIX ст. виникають в континентальній Європі та США.

Макс Вебер виділяв три етапи розвитку політичних партій: група обраних (аристократичний гурток), – політичний клуб, – масова партія. Подібна характеристика генези політичних партій стала загальноновживаною в сучасній політології. Етапи розвитку легко прослідковуються на прикладі утворення марксистських (комуністичних та соціал-демократичних партій) в Європі середини XIX ст.

Моріс Дюверже класифікував **партії електорального походження** які виникали в умовах розширення прав виборців на базі парламентських груп і виборчих комітетів та **партії зовнішнього походження** – не пов'язані з парламентською діяльністю (засновані радикальними революціонерами, групами філософів, або спонсорувалися крупною буржуазією).

Згідно з **Законом України «Про політичні партії України»** **політична партія** – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння

формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах країни.

Ознаки політичної партії:

- партія це тривале, стійке об'єднання громадян на різних рівнях політики – від місцевого до міжнародного:

- існування місцевих організацій, що підтримують зв'язок з центральним керівництвом;

- головна мета партії – завоювання політичної влади або участь у ній, тоді як профспілки, селянські спілки, інші громадські організації, які хоч і здійснюють політичну діяльність, але орієнтуються на захист інтересів своїх членів;

- кожна партія прагне забезпечити собі підтримку народу – від голосування за неї до активного членства;

- партія є носієм певної ідеології – особливого бачення суспільства, світу та людини.

Функції партій:

- **Політична** – полягає у практичній участі партії в боротьбі за владу, в її реалізації, прийнятті політичних рішень і контролі за їх виконанням. Партії забезпечують доступ різних груп людей до влади, замінюють стихійні форми боротьби за владу формалізованими і впорядкованими формами. Партія прагне здобути на виборах владу і сформувати вищі державні органи влади із своїх прибічників та втілюючи в життя розроблену нею програму.

- **Ідеологічна** – полягає у виявленні, обґрунтуванні та вираженні інтересів людей, об'єднаних у певну партію, а також її прихильників. Розробка ідеально-політичної доктрини, яка була б сукупністю взаємопов'язаних і систематизованих принципів, ідеалів, цінностей і цілей, що є основою діяльності партії. Сучасні партії намагаються виступати виразниками інтересів всього населення, щоб здобути більшість на виборах.

- **Організаторська** – полягає в практичній реалізації своїх програмних настанов, в тому числі:

а) поширення інформації серед населення про завдання партії;

б) взаємодія з виконавчими та законодавчими органами влади;

в) пошук політичних лідерів на всі рівні політичної системи;

г) діяльність щодо збільшення своєї чисельності – утворення сателітних громадських організацій (дитячих, молодіжних, жіночих, профспілкових тощо).

§ 2. Типологія політичних партій і партійних систем

Типологія політичних партій враховує різні критерії.

Із врахуванням структури партії:

- Кадрові партії нечисленні за складом, складаються з відомих політичних діячів, діють лише під час виборів. Основним структурним елементом є місцевий комітет партії, який складається з активістів. Відсутнє індивідуальне членство. Фінансується державою, або підтримується бізнесовими структурами. Нині абсолютна більшість партій є кадровими, які використовують засоби масової інформації для пропаганди своїх ідей, політичну рекламу на телевізійних каналах та можливості соціальних мереж для активізації своїх прихильників. Значні кошти направляються на оплату праці політтехнологів, популярних ведучих та блогерів.

- Для масових партій характерними особливостями є велика кількість членів, централізоване керівництво, фіксоване статутне членство. Основним джерелом фінансування залишаються членські внески. Постійно діючі партійні органи як в центрі так і на місцях. Масові партії були характерною особливістю політичного ландшафту континентальної Європи другої половини XIX – кінця XX століття. Однак, з початком XXI століття їх вплив на політичне життя поступово зменшується зі зменшенням прихильників соціал-демократичної ідеології. Не зважаючи на це, опорою масових політичних партій традиційно залишаються профспілки.

- Суворо централізовані – комуністичні, фашистські, націонал-соціалістичні. Партії тоталітарного типу виступають у якості носіїв «ідеальної» ідеологічної доктрини, яка не визнає багатоманітності трактувань та забороняє дроблення на фракції. В основу статуту закладено принцип «демократичного централізму», який на практиці означає перетворення ідеологічного компонента в основоположне начало, сувору ієрархію, військову дисципліну, культ вождя.

Із врахуванням соціальної бази: буржуазно-олігархічні партії, партії середніх і дрібних підприємців, робітничі, селянські. Але останнім часом більшість партій декларують себе як загальнонародні. Відмова від своєї соціальної ідентифікації, розмита і нечітка ідеологічна приналежність переслідує чітку та зрозумілу мету – залучення представників усіх соціальних та демографічних груп до числа своїх прихильників.

За критерієм радикальності політичних програм – поділ на «лівих» «правих» та «центристів». З часів Великої французької революції у залі Національної асамблеї праворуч від головуючого сиділи консерватори, що виступали за збереження монархії, ліворуч – прихильники революції, які відкрито проголошували революційні гасла від імені простого народу, а у центрі зали перебували помірковані депутати. Потягом ХІХ століття в політичній практиці європейських країн був сформований загальноприйнятий поділ політичних партій на **ліві (комуністичні, соціал-демократичні, соціалістичні) партії**, які виступали від імені пролетаріату, селянства та ремісників та **праві (консервативні, християнсько-демократичні) партії** – які декларували збереження стабільності та виступали проти революційних потрясінь. **Центристські політичні партії** обстоюють ліберальні та гуманістичні цінності.

При характеристиці ідейно-політичних течій застосовуються терміни «праві», «ліві», «центр». Сьогодні протистояння ідеологій не несе антагоністичного характеру, який розводить по різні боки барикад робітників та буржуазію. Доволі часто в розвинених країнах Європи робітники голосують за консервативно-буржуазні партії а представники середнього і дрібного бізнесу за соціал-демократів. Тому слід виділяти крайні зони у спектрі різних політичних сил

Крайні ліві (екстремістські організації) – використовують революційну ідеологію: марксизм (повстанці в Перу та Колумбії), анархізм (Греція), маоїзм (повстанці в Непалі), або проголошують себе борцями з фашизмом та націоналізмом – молодіжна організація «Антифа» (Росія,). Методи – збройні виступи, терор, конфлікти з правоохоронними органами та правими радикалами.

Ліві – комуністичні партії в різних країнах світу. Критикують капіталізм за соціальну нерівність та експлуатацію, але використовують демократичні методи політичної боротьби: вибори, мітинги, пропаганда в ЗМІ. В Україні діяльність **Комуністичної партії** заборонена через підтримку агресії Російської Федерації під час анексії Криму та на Сході України.

Лівий центр – соціалістичні та соціал-демократичні партії. Визнають приватну власність, демократичні свободи, парламентські методи боротьби. Підтримують ідею соціальної рівності та посилення ролі держави у перерозподілі національного багатства на користь нужденних та людей праці.

Правий центр – ліберали. Абсолютизують права людини, приватну власність, вимагають зменшення ролі держави в економічному житті. В Україні ліберальні принципи втілює партія «Слуга народу», яка на позачергових виборах до Верховної Ради України отримала абсолютну більшість місць в парламенті.

Праві – сповідують націонал-демократичні та консервативні цінності, – повага до традицій минулого, захист рідної мови та культури, критика суспільства споживання, імміграції та масової культури, критика ліберальних цінностей. (Національний Фронт у Франції, **Європейська Солідарність в Україні**)

Ультраправі – прихильники фашизму, нацизму, крайніх націоналістичних ідеологій. Методи – терор, конфлікти з правоохоронними органами (Скінхеди, **Національний корпус, Україна**).

Політичні партії, які мають реальні можливості брати участь у формуванні державних органів, впливати на внутрішню і зовнішню політику країни, в сукупності складають партійну систему суспільства. Партійна система є частиною політичної системи суспільства

На наш погляд, найбільш вдалою є підхід до класифікації партійних систем, запропонований італійським політологом Джованні Саторі, доповнений із врахуванням сучасних реалій:

- **однопартійна політична система** – характерна для тоталітарних та деяких авторитарних режимів (Куба, КНДР, в минулому СРСР);
- **формально багатопартійна система** з партією, що здійснює гегемонію, коли формально існує декілька партій, але фактично і юридично править одна, умов для рівного суперництва на вільних виборах немає (КНР);
- **система з партією-гегемоном**, що характеризується стійким багаторічним домінуванням однієї партії (півторاپартійна система) – Ліберально-демократична партія Японії з часів II світової війни утримує більшість у парламенті та формує уряд на чолі з прем'єр-міністром;
- **двопартійна система** – самодостатня сукупність двох сильних партій, що періодично змінюють одна одну та значно переважають по впливу інші (США);

- **система «двох з половиною партій»** – конкуренція двох великих партій, жодна з яких не може отримати вирішальну більшість у парламенті без допомоги третьої. Так, на початку ХХІ століття Ліберально-демократична партія у Великобританії вступила в союз з Консервативною партією, що забезпечило їй перевагу над лейбористами та більшість у парламенті;
- **система обмеженого плюралізму**, що передбачає конкуренцію декількох партій з незначними ідеологічними відмінностями, жодна з яких поодиночі прийти до влади не може, що породжує потребу в коаліціях (ФРН, Франція, Іспанія);
- **система поміркованого плюралізму**, в якій переважають політичні партії слабкого ідеологічного спрямування, однак є присутніми політичні партії, що декларують свою ідеологічну спрямованість. Є значною ідеологічна дистанція між крайніми силами політичного спектру (Чехія, Румунія);
- **атомізована партійна система** включає в себе десятки і більше партій, які не беруть участь у політичному процесі.

Політична система сучасної України поступово наближається до системи поміркованого плюралізму.

§ 3. Особливості розвитку багатопартійності в Україні

Становлення багатопартійності в сучасній Україні пов'язане з політикою «перебудови», започаткованої у 1985 році М. Горбачовим, очільником КПРС, – єдиної та безальтернативної правлячої партії тоталітарного типу. Прагнучи за мету прискорення соціально-економічного розвитку країни та демократизацію політичної системи реформатори запустили процеси дезінтеграції Радянської імперії. Вирішальну роль зіграла націонал-демократична опозиція, яка за декілька років буквально повторила етапи формування політичних партій за М. Вебером та зіграла вирішальну роль у проголошенні незалежності України.

На початку 80-х років ХХ століття в під наглядом радянських спецслужб в Україні та у місцях ув'язнення перебувало до **однієї тисячі дисидентів** – відкритих противників комуністичного режиму влади. Їх вплив на політичні процес в країні був обмеженим, абсолютна більшість українців їхніми ідеями не цікавилися. Однак, серед цієї символічної «групи обраних» велися постійні дискусії про майбутнє України, розроблялася тактика та стратегія національно-демократичного руху.

Політика «перебудови» активізувала розвиток неформального руху. Можливість вільно висловити свою думку (хоча б у колі однодумців) з питань екології, «білих плям» історії, оцінити становище національної мови та культури, організувати своє дозвілля налаштовувала громадян на створення різнопланових організацій, які згодом набули назви неформальних. До активізації суспільного життя поза традиційними для радянської політичної системи організаціями спонукала бюрократизація, формалізм, відсутність ініціативи, яка панувала в цих об'єднаннях. До того ж, важливою передумовою становлення принципово нових громадських об'єднань слід вважати можливість (принаймні з кінця 50-х років ХХ ст.) створення на низовому, самодіяльному рівні аматорських груп, гуртків, клубів за інтересами, які хоч і діяли при комсомолі, профспілках, спортивних товариствах, не зазіхаючи на панівну ідеологію та компартійний диктат, але значною мірою сприяли набуттю практики неформального спілкування.

У 1988 році в Україні діяло 45,5 тис. самодіяльних організацій та політичних клубів. Більше 70 тис. молодіжних

об'єднань було створено при комітетах комсомолу, трудових колективах та при навчальних закладах.

1989 рік слід вважати роком становлення неформальних всеукраїнських громадських організацій. В усіх регіонах України діяли неформальні об'єднання та групи, вільні від впливу компартійних та державних структур. Розвиток громадянської активності сприяв структуризації деяких об'єднань на обласному рівні, розбудові горизонтальних зв'язків на міжобласному рівні, пошуку однодумців у межах України.

Наступним етапом у розвитку самодіяльного суспільно-політичного руху в Україні стало проведення установчого з'їзду Народного Руху України, який відбувся 8-10 вересня 1989 року. До його складу увійшли представники майже 40 неформальних всеукраїнських організацій. Опитування громадської думки свідчили про значну популярність НРУ: 36,9 відсотка населення України підтримали ідею його створення. 3 жовтня 1989 року розпочався процес формування політичних партій в Україні.

Проголошення незалежності України відкрило шляхи подальшої демократизації партійної системи. Однак, новостворені політичні партії мали обмежений вплив на політичні процеси в країні. У 1994 році було зареєстровано 30 політичних партій, при цьому вибори до Верховної ради України у 1994 році не вимагали від кандидатів обов'язкової партійної ідентифікації. Висувати депутатів могли трудові колективи, профспілки, не заборонялось самовисунення. Тому партійна система в Україні в середині 90-х років була **атомізованою** та аморфною. Значна роль у політиці належала «партії влади» – представникам колишньої радянської та господарської номенклатури.

Вибори до парламенту України у 1998 році посилили роль партій у виборчому процесі, тому що вони були організовані на основі змішаної мажоритарно-пропорційної системи. На цьому етапі слід відзначити ознаки переходу партійної системи України від атомізованої до системи **крайнього плюралізму**.

Зміни до Конституції України від 8 грудня 2004 року набрали чинності з 1 січня 2006 року. Вони сприяли зростанню ролі політичних партій у політичному процесі (було запроваджено інститут парламентської коаліції більшості, направлений на формування парламентсько-президентської форми правління).

Значний вплив на політичні партії мало запровадження виборів до парламенту так і органів місцевого самоврядування на пропорційній основі. Однак, непрозорість у формуванні партійних списків призвела до зниження рівня довіри до партійної системи загалом.

Відміна восени 2010 року змін до Конституції від 8 грудня 2004 року, проведення місцевих виборів у жовтні 2010 року на основі змішаної (мажоритарно-пропорційної системи) послабили довіру населення до виборів загалом та сприяли значному збільшенню чисельності політичних партій України.

Станом на січень 2018 року в Україні офіційно зареєстровані 432 політичні партії. З них припинили свою діяльність 78 партій. 354 партії продовжують своє існування. 38 відсотків з них (або 163 партії) були зареєстровані безпосередньо у період 2014-2017 роки. Пік реєстрації партій – 2015 рік, коли з'явилося 79 нових утворень.

На позачергових виборах до Верховної Ради України 21 липня 2019 року брали участь лише 22 політичні партії.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Який зв'язок між перемогою індустріального виробництва та розвитком багатопартійності в країнах Західної Європи та Америки?
2. Які причини нерозвиненості партійної системи України?
3. Чому в умовах постіндустріального суспільства переважають кадрові партії?
4. Які суспільно-політичні перетворення в СРСР сприяли появі багатопартійності?

2.2 Політична культура. Сучасні політичні ідеології

§ 1. Сутність і структура політичної культури суспільства

Політична культура – один із найважливіших елементів політичної системи суспільства. Політична культура відображає політичну і юридичну компетентність громадян, громадських і політичних діячів, впливає на формування політичних та державних інститутів.

Політична культура розпочала своє формування за умов зародження та становлення владних відносин в перших цивілізаціях Стародавнього Сходу та Античної Греції. В працях Платона та Аристотеля дається опис політичного життя грецьких міст-полісів, використовується звичний для сьогодення понятійний апарат (демократія, аристократія, тиранія, політика тощо).

Вчені-сходознавці, вивчаючи цивілізації Стародавнього Сходу, виділяють їх принципові відмінності обумовлені соціально-економічною структурою. *Якщо в системі ринково-приватновласницьких відносин в господарстві задає тон ринок, панує приватна власність і всі правові норми спрямовані на забезпечення найбільшого сприяння ринку і власнику, то в системі адміністративно-командних відносин задають тон адміністрація і команда зверху, для правлячих верхів створюється режим найбільшого сприяння, а ринок і власники перебувають у підлеглому, підконтрольному правлячим верхам і адміністрації стані.* Тому політична культура залежить від рівня розвитку продуктивних сил суспільства та відносин, які виникають під час його розвитку.

Політична культура – це сукупність історично сформованих, відносно стійких стереотипів політичної свідомості і політичної поведінки, які проявляються в безпосередній діяльності суб'єктів політичної влади і забезпечують відтворення політичного життя суспільства на основі наступності.

Політична культура проявляється на різних рівнях:

- *пізнавальний рівень* – характеризує ступінь і характер інформованості населення про політичне життя, теоретичні і повсякденні знання про політиків. Важливе місце займає політична традиція. Закони і норми, які враховують національні політичні традиції сприймаються не як засіб примусу, а як необхідне явище політичного життя.

- *ціннісно-мотиваційний рівень* – свідчить про ставлення до влади, політиків, про мотивацію участі чи неучасті у політичному житті. Політичні цінності, яких дотримується більшість населення, формують ідеальне уявлення про політичну систему.

- *діяльнісний рівень* – різні форми участі у політичній діяльності, стандарти і стереотипи політичної поведінки.

Суб'єктом політичної культури та одночасно її носієм, може бути пересічна особистість з політичними уподобаннями та цінностями; нація, політична партія, суспільно-політичний рух тощо.

Об'єктом політичної культури виступає політична система загалом, або окремі її елементи: політичний режим, держава, політична влада.

Політична поведінка – це практична взаємодія людини з політичним середовищем, що виражається в певній формі політичної участі. Участь людини в політичному процесі може залежати від **політичної влади** (вибори в СРСР) і не впливати на політиків. Автономна участь передбачає вільне волевиявлення громадянина під впливом сформованих суспільством стереотипів.

Політична свідомість – система політичних теоретичних і звичайних знань, цінностей, емоційно-психологічних настроїв і почуттів, на основі яких виробляються найбільш стійкі і значимі політичні орієнтації, установки і уявлення щодо політичної системи та свого місця в даній системі.

Високу політичну культуру визначають три **основні** критерії, що виявляються в політичній поведінці людей: добровільне залучення до політичної діяльності; позитивна, конструктивна активність; раціональність.

§ 2. Типологія політичної культури

Типологія політичної культури залежить від підходу дослідників до вивчення політичного процесу.

У праці **Габріеля Алмонда** та **Сіднея Верби** «Громадянська культура» виокремлюються три основні «чисті» типи політичної культури (**критерій** – рівень активності учасників політичного процесу):

- *патріархально-приходський тип політичної культури* виключає наявність конкретних політичних ролей. Прихожанин не має уявлення про політику та орієнтується на первинні відносини в соціальних групах (клані, племені). Замикається в місцевій та етнічній солідарності.

- *підданський (авторитарний) тип політичної культури* базується на пасивному ставленні суб'єктів до політичної системи в цілому. Позиція покори, залежності, підпорядкування існуючому політичному режиму влади (тоталітарні та авторитарні політичні системи).

- *активістський тип політичної культури* характерний для демократичних режимів та проявляється в усвідомленій та активній участі громадян в політичному житті на основі зацікавленості та добровільності. Реалізується в різних формах діяльності суб'єктів політики.

У сучасному суспільстві зустрічаються та взаємодіють усі три типи політичної культури. Патріархальна політична культура властива країнам які відстають у політичному та соціальному розвитку. Жителі цих країн зберігають ментальність традиційного суспільства. Вони байдуже або вороже ставляться до державних владних інститутів, не співвідносять своє існування із загальною політикою держави. Знань про політику у них немає, а політична інформація або не цікавить, або взагалі не доходить через нерозвиненість засобів масової інформації. Людей з такою політичною культурою можна зустріти і в розвинених країнах, але типову картину такої поведінки дають країни, що розвиваються.

Підданська політична культура ґрунтується на пасивному відношенні населення до політичної влади. Населення сліпо підкоряється владі та слухняно бере участь в політичному житті згідно з приписами державних структур. Особистість не має

громадянської позиції та проявляє політичну активність, яка санкціонована владою.

Активістський тип політичної культури властивий громадянському суспільству, яке формується як суспільство громадян-власників, які свідомо та цілеспрямовано прагнуть захистити та реалізувати свої права та свободи. Громадянин ототожнює себе з існуючою політичною системою або прагне змінити її. Тому людина активно включається в політичне життя, причому намагається впливати на всі стадії політичного процесу.

У практичній площині названі типи політичної культури взаємодіють між собою створюючи змішані форми з переважанням того чи іншого компонента. В сучасній Україні активістський тип політичної культури не став домінуючим в суспільно-політичному житті. Більшість українців демонструють піддансько-патріархальний тип політичної культури.

Політична культура – складний та неоднорідний комплекс. У ньому представлені різні рівні та типи культури. Політична субкультура розглядається як сукупність політичних орієнтацій, що значно відрізняються від культурних орієнтацій, домінуючих в суспільстві.

Виокремлюють політичні *субкультури*:

Регіональні субкультури зумовлені відмінностями між окремими регіонами (клімат, історичне минуле, наявність ресурсів, економічна спеціалізація, місце в загальній системі розподілу праці). Так аграрні регіони більш консервативні, схильні до традиційних та релігійних цінностей. Сільським жителям властива політична пасивність та патріархальний тип політичної участі. Тоді як жителі промислових регіонів використовують демонстрації та страйки як форму захисту своїх економічних прав та свобод. При цьому вони мають схильність до політичної лояльності в обмін на певний рівень життя.

Соціоекономічні субкультури зумовлені існуванням у суспільстві різних груп, що мають різний економічний статус. Підприємці (дрібний та середній бізнес) активно реагують на рішення уряду у сфері фінансів, оподаткування, прийняття бюджету. Великий бізнес (олігархи) зосереджують свої зусилля на лобюванні урядових структур, підтримці та створенні політичних партій, які борються за владу.

Етнолінгвістичні субкультури пов'язані з мовними, етнічними особливостями певних соціальних груп. На політичну структуру цих груп визначальний вплив мають такі фактори, як етнічна самосвідомість і національний характер. Політичні цінності, переваги та установки, як правило, вторинні по відношенню до етнічних факторів.

Релігійні субкультури – виникають у випадку визначального впливу релігії на життя суспільства. Особливого значення набуває релігійна ідентифікація в країнах мусульманського світу. При цьому релігійне протистояння набуває політичного характеру: перманентний конфлікт між сунітами та шіїтами в Сирії, Іраку, Йемені останнім часом перейшов на рівень громадянської війни.

Вікові субкультури – відображають системи політичних цінностей різних поколінь. Молодіжній субкультурі притаманні: емоційне сприйняття політичного життя суспільства, суперечливе різноманіття політичних інтересів і поведінки. Часто саме молодіжна субкультура виступає в якості принципової опозиції якої б то не було влади. Тоді як люди похилого віку, як правило, сповідують консервативні політичні погляди. В країнах, які виникли в результаті розвалу Радянського Союзу, значна частка людей пенсійного віку виступають в якості захисників радянських, комуністичних цінностей.

§ 3. Сутність ідеології, її взаємодія з політикою

Головним спонукальним мотивом будь-якої діяльності індивіда є інтерес. Основою формування інтересу є усвідомлення людьми своїх істотних потреб. Особливою формою усвідомлення політичних потреб індивідом є **ідеологія**.

Наприкінці XVIII століття у Франції вперше широкому загалу було запропоновано дефініцію «ідеологія». Дослідники створювали «науку про думки людей», хоча в категорію думки вони включали також почуття, бажання і спогади (основоположник цього руху Детют де Трасі навіть переінакшив формулу Декарта «мислю – отже, існую» в «відчуваю – значить, існую»). Засновники «вчення про ідеї» стверджували, що «ідеологія повинна змінити обличчя світу». Де Трасі написав підручник «Елементи ідеології» (1801), призначений для центральних шкіл, в яких готувалася буржуазна еліта Франції. У ньому ідеологія була представлена як наука про створення, вираження і поширення ідей.

Ідеологія (від гр. *знання про поняття*) – комплекс ідей і концепцій, за допомогою якого людина розуміє суспільство, соціальний порядок і самого себе в цьому суспільстві і в світі. Це сукупність систематизованих ідейних поглядів, уявлень тієї чи іншої соціальної групи, що висловлюють і захищають її інтереси та цілі. Ідеологія намагається поєднати, інтегрувати суспільство, створивши широку основу для влади правлячих еліт.

Історично першою ідеологією була релігія, яка пропонувала людині чіткий, систематизований погляд на всі явища космічного (походження світу та майбутній кінець історії людства), та земного буття. Технологічний розвиток людства сприяв поступовій але невпинній трансформації традиційного суспільства в якому панівну роль в соціальному контролі за масами відігравала церква, до індустріального, раціонально організованого суспільства.

Сучасне західне суспільство виникло як єдине ціле, і одним із стовпів, на яких воно стояло, був новий тип знання, пізнання і мислення – наука. Можна також сказати, що наука була однією з іпостасей цього суспільства, так як вона «просочувала» все його пори. Наука замінила церкву як вищий авторитет, який легітимізує, освячує політичний лад і соціальний порядок. Таким чином, наука стала інструментом панування та породила ідеологію.

Політична ідеологія – це сукупність систематизованих уявлень тієї чи іншої групи громадян, яка визначає їх інтереси і цілі та має захищати їх за допомогою політичної влади. Вона конкретизується в програмних документах, у заявах, маніфестах, зверненнях різних політичних сил. Однак, сучасна політична ідеологія опирається на вислови філософів, мислителів, державних діячів які були першими у формулюванні певної системи поглядів. Так, основоположником ліберальної теорії вважають Д. Локка, а основні ідеї комунізму було виражено в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Функції політичної ідеології:

- легітимізація влади провладних чи опозиційних сил;
- вираження (артикуляція) інтересів груп і верств суспільства;
- мобілізація громадян навколо політичних ідеалів та політичних лідерів;
- протистояння іншим соціальним групам.

Ідеологія – одностороннє, соціально обумовлене відображення дійсності. Будь-яка ідеологія претендує на загальність, нормативність, тотальну значущість та глобальність. Тільки в демократичній державі є механізми, які здатні обмежити її прагнення до абсолютної перемоги. Відсутність офіційної державної ідеології є однією з підвалин демократичного суспільства. Але, як показує історична практика, формування сучасного демократичного режиму влади відбувалося на основі постулатів ліберальної та соціал-демократичної ідеології.

§ 4. Сучасні політичні ідеології

Серед базових ідеологій сучасного суспільства, котрі підтримуються більшою частиною людства в тій чи іншій формах слід виділити **лібералізм, консерватизм, соціал-демократію**. Однак в ХХ ст. значу підтримку в багатьох країнах світу дістали радикальні ідеології **комунізм і фашизм**.

Лібералізм (з лат. *вільний*) – ідеологія, яка проголошує найвищою цінністю права та особисті свободи людини.

Прагнення до особистої свободи було властиво представникам усіх народів. Витоки лібералізму беруть свій початок з часів Афіньської демократії, зародження приватної власності та громадянського суспільства. Елементи правової держави та демократичного самоврядування поєднувалися в середньовічних містах зі свободою приватного підприємництва. Епоха буржуазних революцій (ХVI – ХVIII століття) змінили Європу під лозунгом **«Свобода. Рівність. Братерство»**. Основою ліберального уявлення людини є визнання її безумовного права на автономію особистості: **«Моя свобода закінчується там, де розпочинається свобода іншого»**. Ідея про те, що вільні особистості можуть стати основою суспільства, започаткувала формування фундаментальних підвалин ліберального вчення.

Дж. Локк започаткував уявлення про природні права людини, які включають: право на життя, на особисту свободу та право приватної власності. Об'єднуючись на основі взаємовигоди у суспільство люди складають суспільний договір, згідно з яким громадяни наділяють уряд повноваженнями для захисту їх прав та свобод. Мислителі епохи Просвітництва розробили теорію народного суверенітету, яка містить право на повстання проти державної тиранії та розподілу влади.

Лібералізм, будучи ідеологією буржуазії та приватного підприємництва має детально розроблену А. Смітом, Д. Рікардо та іншими економістами політекономічну теорію. Її основою є апологетика вільної від державного втручання ринкової економіки. Вартість товарів та послуг має визначатися за допомогою вільного вибору покупця та продавця. Економічна нерівність та безробіття є природнім результатом конкуренції. **«Невидима рука ринку»** забезпечує без будь-якого впливу держави як регулятора процвітання суспільства.

Рівність, яка існує в ліберальному суспільстві, це передусім **рівність можливостей**. Держава виступає в якості справедливого судді на уявному полі життєвої боротьби за кращу долю. Кожен має однакові стартові умови, але не кожному вдається досягнути успіху. Відмінність між людьми не тільки в стартовому капіталі, набутих під час навчання навичках, старанності та працьовитості, але і в наявності чи слабкості особистого здоров'я чи елементарного везіння.

Неолібералізм сформувався як економічна та політична течія протягом 30-х – 80-х років ХХ століття. Неолібералізм, на відміну від класичного лібералізму, не заперечує повністю державне регулювання економіки, але залишає його функцію лише для встановлення принципів конкуренції та законів вільного ринку, розглядаючи вільний ринок і необмежену конкуренцію як основний засіб забезпечення прогресу і досягнення соціальної справедливості.

Серед ідей, які стали основою неоліберального бачення суспільних взаємозв'язків, слід виділити наступні:

- особистість розглядається як підприємець, що організовує своє життя на основі ринкових відносин;

- приватна власність має чесну природу, тому що її створюють усім суспільством, а робітники, завдяки акціям підприємства на якому працюють, стають співвласниками-капіталістами;

- держава має право регулювати приватновласницькі відносини шляхом стимулювання підприємницької активності та забезпечуючи дешеві кредити для стимулювання попиту та високого рівня споживання;

- формулювання принципу «безумовного базового доходу», який гарантуватиме прожитковий мінімум кожному в епоху постіндустріальної економіки.

Консерватизм (з лат. *зберігаю*) означає прихильність традиційним цінностям та порядкам, захист суспільних традицій та інститутів від будь-яких змін. Консерватизм сформувався як політична доктрина на хвилі критики теорії та практики лібералів та соціалістів (соціал-демократів). Основні принципи:

- Внутрішня політика консерваторів направлена на протидію будь-яким спробам революційної зміни влади в тому числі за допомогою радикальних реформ.

- Консерватори не погоджуються з ліберальним положенням про договірний характер держави. На їх погляд держава є особливим

суспільним інститутом, результатом саморозвитку нації і тому має унікальні особливості. Держава не може бути регулятором усіх суспільних проблем, – потрібно використовувати релігію, соціальні норми та традиції.

- Приватна власність є невідчужуваною та охороняється суспільною традицією та законом. Консерватори критикують заклики лівих до соціальної відповідальності з боку власників.

- Зовнішня політика проводиться із врахуванням національних інтересів країни; для посилення безпеки допускається застосування збройних сил.

Протягом другої половини ХХ століття відбулося інституційне оформлення **неоконсерватизму**. Головні принципи:

- протекціонізм в економічному житті, критика прихильників глобалізації та необмеженої свободи ринкових відносин;

- пропаганда патріотизму та мілітаристських цінностей серед громадян;

- перевага традиційних цінностей над ультра ліберальними. Неоконсерватори виступають проти надмірних прав сексуальних та етнічних меншин, проти легалізації абортів, проти надання мігрантам рівних прав з корінним населенням; підтримують обмеження міграції в країни Заходу. Президент США Дональд Трамп є яскравим прикладом сучасного неоконсервативного політика.

Соціал-демократія (соціалізм) зародилася в ХІХ столітті на хвилі боротьби робітників за свої політичні, соціальні та економічні права. На відміну від комунізму основним принципом соціал-демократії стало уявлення про поступовість історичної еволюції до соціалізму, як більш справедливого суспільного ладу при збереженні соціального та міждержавного миру та боротьбу за владу лише парламентськими методами. При цьому сучасні соціал-демократи виступають за:

- дотримання прав людини та захист усіх форм власності;

- посилення ролі держави у перерозподілі суспільного багатства на користь працюючих, в першу чергу – робітників;

- боротьбу з дискримінацією за кольором шкіри; національною, релігійною приналежністю; за статтю; сексуальною орієнтацією; за віком тощо.

- державне втручання в економіку задля захисту дрібного та середнього підприємництва;

- соціальне партнерство між робітниками та працедавцями та створення системи захисту економічних прав працюючих;
- формування ефективної системи соціального забезпечення;
- запровадження нових законів для охорони навколишнього середовища;
- зняття міграційних обмежень та дотримання політики мультикультуралізму;
- боротьбу за мир у всьому світі, демілітаризацію економіки.

Незважаючи на певну втрату політичного впливу та посиленню консервативних тенденцій, ідеали демократичного соціалізму залишаються доволі популярними в сучасному світі.

Фашизм (з італ. *зв'язка, союз*) – популістська ідеологія правого спрямування для якої характерні ідеї про посилення регулюючої ролі держави в економіці, насильницькі методи боротьби з інакодумством та створення корпоративної держави на чолі з харизматичним лідером. Формування фашистської тоталітарної держави відбулося на початку 20-х років ХХ століття в Італії. Фактором який сприяв розвитку фашизму в країні була економічна криза, яка проявляла себе в усіх сферах суспільного життя. Основні ознаки фашизму:

- наявність правлячої партії тоталітарного типу та харизматичного лідера (Муссоліні, Гітлер);
- відмова від захисту прав людини та від демократичної системи на користь сильної диктаторської влади;
- поєднання національних гасел з соціальними (націонал-соціалізм);
- свідомо архаїзація суспільних відносин, пропаганда насилля та формування культу героїв на прикладах ідеальної національної історії;
- використання сили як всередині так і зовні країни;
- мілітаризм, загарбницькі війни, геноцид як державна політика, пошук ворога серед інших народів та держав.

Комунізм (з лат. *спільний, загальний*) як теоретичне вчення та ідеологія описує суспільний та економічний устрій, який базується на суспільній власності на засоби виробництва що гарантуватиме соціальну рівність.

Основні положення комуністичної ідеології викладені в «Маніфесті Комуністичної партії»:

- диктатура пролетаріату, яка має прийти на зміну буржуазній парламентській демократії за допомогою світової революції;
- демонстративний інтернаціоналізм під лозунгом «Пролетарі всіх країн єднайтесь!»
- революційне насилля щодо представників правлячих класів;
- невизнання права особистості на приватне життя (колективізм);
- тотальне одержавлення та заборона приватної власності яка вважається основою соціальної нерівності;
- абсолютизація ролі держави в соціально-економічному житті країни;
- прагнення до зовнішньополітичної експансії та поширення комуністичних ідей військовим шляхом;
- войовничий атеїзм, критика буржуазної моралі та культури;
- суспільне виховання молоді;
- культ вождя.

Однак історична практика комуністичних режимів (СРСР, Куба, КНДР) призводила до встановлення тоталітарної влади, масового терору проти усіх соціальних груп населення та порушення основоположних прав людини.

Згідно з **Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»** з метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України було ухвалено Закон, яким засуджує комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні, визначає правові основи заборони пропаганди їх символіки та встановлює порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Чому ідеологія є одностороннім, суб'єктивним відображенням дійсності?

2. Від чого залежить рівень розвитку політичної культури?
3. Які історичні форми ідеології Ви знаєте?
4. Чому практика комуністичних і фашистських режимів не зважаючи на ворожість ідеологій є подібною? Аргументуйте.
5. Чим різняться теорія та практика націонал-соціалістичного та фашистського тоталітарних режимів?

2.3. Політична еліта і лідерство

§ 1. Політичне лідерство

У сучасному світі різні політичні партії та рухи вишукують яскраві непересічні особистості, які очолювали б політичні сили. Від політичних лідерів залежить у який бік повернеться колесо історії, в якому напрямку буде розвиватися країна.

Проблема, пов'язана з пошуками «ідеального» політичного лідера сягає своїм корінням у давнину. Платон наголошував, що правителями можуть бути лише філософи, тому що вони вільні від пристрастей та здатні мислити розумно. З ним частково погоджувався Аристотель, який вважав, що на ранніх етапах розвитку людства правителями ставали самі мудрі – старійшини, а нині, ті хто перевершує інших розумом.

Н. Макіавеллі припускав, що люди в масі своїй схиляються до поганих вчинків, ніж до добра. Основа прагнень людини – жадоба влади та наживи. Тому володар має використовувати природу людини щоб здобути та утримати владу.

Ф. Ніцше, – німецький філософ другої половини XIX століття, в своїй всесвітньовідомій праці «Так казав Заратустра», запропонував особливий тип лідера. **Надлюдина** Ніцше – це сильна особистість, яка має природний інстинкт влади. Лідер має право ігнорувати мораль, культуру, цінності. Юрба прагне лідера та простить йому все.

З психологічної точки зору підійшов до вивчення проблематики політичного лідерства відомий австрійський вчений З. Фрейд, який наголошував на тому що лідерство – це певний вид божевілля, наслідок неврозу. В основі лідерства бажання перемогти певні психологічні комплекси і табу, які сформувалися в перші роки життя індивіда.

Лідер (з англ. *ведучий*) – особа, яка спроможна впливати на інших з метою інтеграції загальної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даної спільноти. Лідер – це особа за якою дана спільнота визнає право прийняття рішень, значущих з точки зору групового інтересу, індивід, який має найяскравіші якості (корисні для даної групи), завдяки чому його діяльність є продуктивною. Лідери очолюють і ведуть за собою різні людські спільноти – від невеликих груп до великих державних утворень.

З психологічної точки зору політичний лідер завжди намагається знайти собі сферу діяльності, в якій він міг би продемонструвати свою компетенцію і гідність. При досягненні влади та користуванні нею, політичний лідер зменшує напругу. У ряді випадків він відчуває почуття ейфорії.

Лідер не є синонімом терміну **керівник**.

Керівник має регламентовані права та обов'язки щодо інших членів групи, в тому числі право накладати офіційні санкції. Керівник не завжди є тією особою, яка має найбільший авторитет. Він призначений або обраний на керівну посаду тому він є **формальним лідером**.

Лідер – це завжди особистість, індивідуальність. Він має незаперечний авторитет завдяки своїм якостям. Він ніким не призначається та не затверджується.

Ознаки політичного лідерства:

1. наявність певної політичної програми, уміння реалізувати її.
2. Популярність, авторитет, відповідальність.
3. Постійними вчинками та практикою доказувати право на керівництво.
4. Політичний вплив на керованих має бути всезагальним, постійним і поширюватися на усіх членів спільноти.
5. Лідерство закріплюється у певних нормах, правилах, привілеях, повноваженнях.

Набір рис лідера залежить від конкретної держави та суспільно-політичної ситуації. Інформація про конкретного політичного лідера формується під впливом низки чинників: особливостей системи комунікацій, комплексу соціальних та політичних цінностей, властивих даній групі послідовників; вплив ідеологічних та партійних уподобань; сприйняття масами партії; емоційні чинники. Кожен лідер, звичайно, володіє специфічними рисами характеру, своїми, тільки йому властивими методами керівництва, впливу на маси, способами досягнення поставлених цілей і т.д. Виходячи з різних критеріїв, можна досить конкретно виділити різні типи лідерів.

Н. Макіавеллі поділяв лідерів на «левів» і «лисиць». Тип **політика-лисиці** поєднує в собі такі якості, як: уміння лавірувати, передбачати хід подій, приховувати свої справжні цілі, наміри, бути хитрим, обережним, вміти не потрапити в розставлені пастки, заплутати свої сліди і т.д.

Політики-леви найчастіше діють прямолінійно, методом силового тиску і найчастіше потрапляють в пастку. Їх основний принцип – розтрощити супротивника у вирішальний момент у відкритому бою.

Ідеальний тип – політик, який володіє нищівною силою і твердістю лева, спритністю та хитрістю лисиці.

М. Вебер запропонував типологію політичного лідерства на основі типів легітимного панування:

1. **Традиційне лідерство** – властиве традиційному правлінню. Воно передбачає віру підлеглих у те, що влада законна, тому що вона була завжди. Влада правителя опирається на традицію.

2. **Раціонально-легальне лідерство** – вибір політичного лідера через демократичні процедури і надання йому повноважень, за порушення яких він відповідатиме перед законом та виборцями.

3. **Харизматичне лідерство** – (*харизма – дар богів* гр.) влада політика ґрунтується на вірі прихильників в його особливі, надприродні здібності.

Найбільш цікавим Вебер вважав феномен харизми. Він заснований виключно на особистості лідера, якому приписують божественні здібності. Взаємовідносини між правителем і масою носять емоційно-містичний характер. Від мас потрібна повна особиста відданість вождю, який виконує «історичну місію». Відсторонення від влади такого лідера пов'язане з великими труднощами, бо не може здійснюватися згідно з політичною традицією або діючими юридичними нормами. Зазвичай розпочинається запекла боротьба за владу, що веде до дестабілізації політичної системи.

Харизматичний тип лідера історично зустрічається в найрізноманітніших політичних системах. Як приклад подібного типу лідерства можна навести Ю. Цезаря, Наполеона, Гітлера, Муссоліні, Ф. Кастро, Мао Цзедуна, Сталіна.

Такий тип лідера не можна оцінювати однозначно. У період глибоких структурних трансформацій харизматичний лідер іноді самим фактом свого існування здатний згуртувати націю, вселити віру в успіх перетворень. Разом з тим, у населення нерідко формується патерналістська свідомість, люди перекладають турботу про своє існування, вирішення всіх проблем на плечі керівників.

Відомий польський вчений Єжі Вятр виділяє типи **лідера-ідеолога** і **лідера-прагматика**. Перший, – вірний ідеології свого руху навіть при загрозі втрати владу і життя (Жанна д'Арк), другий, – здатний відмовитися від ідеологічних засад в ім'я збереження влади. Залежно від відношення до прихильників **лідер-харизматик** формує волю інших тоді як **лідер-представник** висловлює волю тих, хто за ним стоїть. По відношенню до супротивника Вятр виділяє тип **лідера-угодовця**, який, наскільки це можливо, прагне до пом'якшення конфлікту, знаходження компромісу, і **лідера-фанатика**, який прагне до максимального загострення конфлікту, знищення ворога за будь-яку ціну.

§ 2. Сучасне розуміння політичної еліти

У реальному політичному житті ми постійно стикаємося з тим, що влада належить не всім, а відносно нечисленній групі людей, від рішень яких залежить доля суспільства в цілому. Таку правлячу меншість прийнято називати політичною елітою.

Політична еліта (з фр. *кращий, добірний*) – найвища за соціально-політичним статусом, привілейована автономна група, що становить меншість суспільства, якій притаманні певні видатні політичні, соціально-економічні і психологічні властивості та яка бере участь у прийнятті та здійсненні політичної влади.

Будь-яка політична еліта є меншістю, що володіє владою або прагне володіти владою, успадковувати її. Отже, коли говорять про еліту, мають на увазі поділ суспільства на групи, стратифікацію, ієрархію, тобто нерівність. Тому всі існуючі теорії еліт неминуче ділять суспільство на нерівні групи: тих, які в силу природних, соціальних відмінностей більш здатні до політики, і тих, хто менш до неї спроможний.

Одним з перших звернув на це суспільне явище **Гаetano Моска**, який вважав неминучість поділу світу на клас керівників та клас керованих. Необхідними умовами для входження до правлячого класу була здатність до керівництва людьми, моральна, інтелектуальна і матеріальна перевага.

При аналізі структури і динаміки правлячого класу італійський політолог зазначив дві властиві йому тенденції: аристократичну і демократичну. Перша проявляється в тому, що ті хто знаходиться при владі прагнуть закріпити своє панування і передати владу у спадок. Оновлення еліти при цьому відбувається вкрай повільно.

Друга тенденція спостерігається тоді, коли в суспільстві відбуваються зміни в співвідношенні політичних сил. Ослаблення правлячої групи відкриває шлях до оновлення влади. Зміни в складі правлячого класу відбуваються шляхом поповнення його лав найбільш здатними до управління і активними представниками нижчих шарів суспільства.

Одночасно над вивченням теорії та практики еліт працював **Вільфредо Парето**. Він вважав що світом за всіх часів правила і має правити вибрана меншість, яка наділена видатними соціальними і психологічними якостями – **еліта**. Елітою можуть називатись особи в певній галузі діяльності, що мають найвищі якості. Еліта поділяється

на «правлячу» яка безпосередньо чи опосередковано здійснює управління та «контреліту» яка складається з осіб, які мають характерні риси лідерів,але не мають доступу до влади. Парето визнавав існування не тільки політичної, але й художньої, наукової, економічної, промислової еліти.

Істотний внесок у дослідження соціальних механізмів, які призводять суспільство до виділення шару людей, що здійснюють політичне керівництво зробив **Роберт Міхельс** (початок ХХ ст.). Аналізуючи соціальні відносини, він прийшов до висновку про неможливість прямої демократії, прямого панування мас. *«Більшість не може керувати більшістю»*. Наслідком цього є делегування від мас окремих членів в спеціальні органи для артикуляції і захисту їх інтересів. З появою представницьких органів влади, політичних партій відбувається відрив еліти від мас (олігархізація) і перетворення її в замкнуту касту. Відокремлена еліта поступово починає прагнути до задоволення в першу чергу своїх інтересів і збереження соціальних та економічних привілеїв. У той же час основна маса населення занадто некомпетентна в питаннях управління, політично пасивна, і тому не в змозі суттєво вплинути на ситуацію.

У силу цього, будь-яке суспільство, демократичне чи авторитарне, завжди управляється меншістю а більшість громадян відчужені від влади. вважав що сама організація суспільства породжує елітарність та відтворює її, що становить **«залізний закон олігархії»** Р. Міхельса. Подібні тенденції діють в будь-яких соціальних групах, політичних партіях та громадських об'єднаннях. Виокремлення правлячої верхівки та захоплення нею влади є невідворотнім процесом.

Сучасні політологічні теорії розглядають еліту як:

- привілейовану соціальну групу яка має кращі можливості до політичного панування;
- вхід до правлячої еліти відкритий для найбільш здібних;
- існування еліти не шкодить демократичним принципам, так як люди відрізняються по своїм якостям і при рівності їх можливостей не виключаються різні результати діяльності;
- еліта не є монолітною, вона складається з декількох конкуруючих груп;

- правляча політична сила та опозиція складають систему влади яка забезпечує циркуляцію еліт;
- суспільство має можливість контролю над елітами завдяки виборам, але еліта має більший вплив та маси;
- влада еліти має ненасильницький характер.

Розвиток суспільства, нові запити і вимоги з його боку, викликають зміни в складі еліти. З ходом політичного процесу поступово зникає необхідність в тій чи іншій політичній лінії. Тому носії застарілих політичних принципів видаляються і замінюються сучасними політиками, відповідними даній суспільній ситуації. Таким чином, формування еліти в сучасному суспільстві набуває ціннісно-раціонального характеру.

Залучення кандидатів в правлячу еліту, на керівні посади в партії або державі називається рекрутуванням еліт.

У політології виділяються дві основні системи рекрутування еліт – система гільдій і антрепренерська система.

Відмінними рисами **системи гільдій** є:

- а) закритість, відбір претендентів на вищі посади в основному з нижчих верств самої еліти, повільний шлях на владну вершину;
- б) високий рівень складності процесу відбору; наявність численних формальних вимог для заняття посад (вік, стать, партійність тощо);
- в) невелика, відносно замкнута група людей, які здійснюють відбір кадрів;
- г) тенденція до відтворення вже існуючого типу лідерства.

Одним з найбільш типових варіантів системи гільдій була радянська номенклатурна система, яка характеризувалася відсутністю конкурентної боротьби, надмірною ідеологізацією, політизацією суспільного відбору.

Антрепренерська система характеризується:

- а) відкритістю, широкими можливостями для представників різних соціальних груп претендувати на місце в еліті;
- б) невеликим числом інституційних бар'єрів та фільтрів;
- г) суттєвою конкурентною боротьбою під час відбору і першорядною значимістю індивідуальних якостей претендента.

Найбільш прийнятним для суспільства є поєднання цих двох систем у процесі формування політичної еліти.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Яке з визначень політичного лідера найбільш істинне? Обґрунтуйте.
2. Проаналізуйте типологію політичного лідерства М. Вебера.
3. Чому нацизм взяв за основу теорію Ф. Ніцше про лідера-надлюдину?
4. З якими проблемами зустрілося українське суспільство при формуванні сучасної національної політичної еліти?
5. Як Ви розумієте вираз «соціальний ліфт»?

2.4. Політичні та соціальні конфлікти

§ 1. Політичний процес

Поняття **процесу** характеризується двома взаємодоповнюючими визначеннями:

- а) послідовна зміна явищ, станів у розвитку певного об'єкта;
- б) сукупність послідовних дій заради досягнення певного результату.

Політичний процес безпосередньо пов'язаний з поняттям «політичний розвиток» який має такі параметри:

- він не є незворотнім, можливі політичний регрес;
- має свої власні показники щодо певної історичної доби;
- політичний розвиток відрізняється у різних суспільно-політичних системах. (Україна, Росія, Білорусія).

В політичному розвитку слід виділити процеси:

Політичної модернізації – наближення різних фрагментів чи цілих політичних систем до рівня їх найвищого (ідеального) розвитку. Політичною модернізацією охоплені ті країни, що переходили від архаїчних форм організації суспільно-політичного життя до сучасних (західних) зразків (Японія, Пд. Корея, Таїланд, країни Африки).

Політичної трансформації – перехід від одного типу політичної системи до іншого, як правило від тоталітарного, чи авторитарного режиму до демократії (Німеччина, Італія, Іспанія, Україна, Чилі, Португалія тощо) Згідно з політологічними законами «прямого шляху від тоталітаризму до демократії немає; обов'язковим є авторитарний етап. Загалом цей шлях називають «демократичним транзитом»:

- відкидається панування однієї ідеології;
- однопартійність змінюється багатопартійністю;
- посилюється роль державної влади;
- відбувається роздержавлення та демонополізація економіки;
- з'являється свобода слова та вільні ЗМІ;
- поступово руйнуються цінності та стереотипи тоталітарної свідомості.

Політичної модифікації – оновлення ресурсів демократичної влади, парламентаризму, прав і свобод людини. Зростає роль суспільно-політичних рухів та організацій громадян, які впливають на

ухвалення рішень на державному рівні, використовуючи вільні ЗМІ. (характерно для більшості сучасних країн, які вважаються демократичними).

У сучасних соціальних знаннях особливе місце зайняли поняття, що стали символами пострадянських ідеологічних імперативів: «модернізація», «трансформація», «перехідне суспільство». О. Данілов вважає, що термін «трансформація» характеризує зміни в країнах, що розвиваються, які перейшли до нової соціально-економічної політики, або ставлять завдання переходу від старих традиційних методів господарювання до новітнього індустріального виробництва при використанні ринкових механізмів.

М. Буравой зазначив, що процес становлення саморегульованих ринкових відносин у Великобританії в ХІХ ст. супроводжувався трьома трансформаціями: економічна трансформація засобів виробництва; соціальна трансформація, що призвела до появи громадянського суспільства, яке стало захисником трудівників в умовах ринку; політична трансформація, направлена на консолідацію держави.

Дослідники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, проаналізувавши суспільно-політичні процеси в Україні прийшли до висновку, що трансформація це «історично зумовлений процес подолання суспільних, політичних і структурних суперечностей і проблем певної системи шляхом її виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну напрямів її розвитку, способу мислення на рівні всього суспільства, характеру діяльності його суб'єктів».

§ 2. Поняття соціального конфлікту та шляхи його розв'язання

Політичні процеси умовно поділяють на такі, що базуються на непримиренних позиціях суб'єктів політичного життя, і такі, що спираються на соціальний консенсус.

Політичний конфлікт – одна із форм перебігу політичного процесу. Це протиборство політичних суб'єктів, яке зумовлене несумісною протилежністю їх інтересів, потреб, ідеологічних цінностей та поглядів у прагненні до влади.

Якщо соціальний конфлікт є конфронтацією великих соціальних груп з приводу різноманітних ресурсів життєзабезпечення, то політичний конфлікт – це зіткнення вже інтегрованих інтересів цих великих соціальних груп, виражених у вигляді політичних цінностей, завдань, вимог, гасел і, як правило, пов'язаних з боротьбою за владні ресурси. В якості суб'єктів політичного конфлікту виступають індивіди, малі, великі соціальні групи, формально організовані в соціально-політичні організації.

Конфлікт є одним з варіантів взаємодії політичних суб'єктів. Неоднорідність суспільства, що породжує незадоволеність людей своїм становищем, відмінності в поглядах, позиціях сприяють тому що конфлікт є основою поведінки груп та індивідів, визначає трансформацію владних структур та розвиток політичних процесів. Політичні конфлікти передбачають чітке формулювання позицій учасників політичної гри, що сприятливо впливає на раціоналізацію і структурування політичного процесу.

Виділення політичного конфлікту в самостійну проблему і напрямок політології відбулося в середині ХХ століття. До цього моменту однією з найвпливовіших теорій політичного конфлікту залишалася теорія К. Маркса. Згідно з нею політичні розбіжності обумовлені соціально-економічними протиріччями. Політична боротьба відображає класову боротьбу: конкуренція між індивідами, зіткнення громадян і держави мають другорядне значення, якщо вони не відображають конфлікт між правлячими і експлуатованими класами.

Особливість підходу К. Маркса в тому, що він зробив боротьбу класів фундаментом політичного конфлікту. За часів К. Маркса його теорія була досить точним описом головних тенденцій політичного конфлікту. В основному, всі політичні зіткнення ХІХ і початку ХХ століття були класовими в марксистському розумінні. Але в сучасних

умовах ця теорія не може адекватно відобразити всіх причин виникнення політичних конфліктів.

У 50-х роках ХХ століття домінували уявлення про «рівноважну», безконфліктну модель суспільства. Суспільство є системою, єдність і життєдіяльність якої забезпечуються завдяки функціональній взаємодії її складових елементів (держава, громадські організації, політичні партії, профспілки, церква, школа, сім'я тощо). Виходячи з ідеї єдності суспільства, вирішальним засобом суспільної рівноваги стабільності та виживання є наявність у всіх членів суспільства єдиних соціокультурних цінностей. Вони складають основу життя суспільства і обумовлюють в кінцевому рахунку функціонально корисну для його збереження практичну діяльність індивідів, різних соціальних груп і організацій.

Однак, наявність в тому чи іншому суспільстві загальних ціннісних орієнтирів не обов'язково передбачає відсутність в ньому внутрішніх конфліктів.

З другої половини ХХ ст. стали з'являтися спеціальні роботи, присвячені соціальним конфліктам як явищам, властивим внутрішньому стану суспільства. **Ральф Дарендорф** вважав наявність конфлікту в соціальних процесах природним і не обов'язково загрозливим існуванню соціальної системі. Поняття конфлікту було інтегровано в концепцію «соціального конфлікту», звівши останній цілком до протилежності будь-яких двох громадських елементів. Конфлікти навколо відносин, що виникають на ґрунті найманої праці, не призводять до крайнього напруження та руйнації соціуму. Навпаки, такі конфлікти є складовою частиною безперервних соціальних змін.

Єдиним надійним способом вирішення конфліктів є регулювання конфлікту, що є вирішальним засобом зменшення насильства майже всіх видів конфліктів. Конфлікти не зникають за допомогою їх регулювання; вони не обов'язково стають відразу менш інтенсивними, але в такій мірі, в якій їх вдається регулювати, вони стають контрольованими.

У кожному суспільстві завжди присутні дезінтеграція і конфлікт. Все суспільне життя є конфліктом, оскільки воно мінливе. У суспільстві немає сталості, оскільки в ньому немає нічого сталого. Тому саме в конфлікті знаходиться творче ядро будь-яких спільнот і

можливість свободи, а також виклик раціональному контролю над соціальними проблемами.

Виділяються **три головні типи** конфліктів:

- *конфлікт інтересів*, який переважно має місце в економічно та політично розвинених державах. Нормою є «політичний торг» навколо податків, рівня соціального забезпечення, пільг тощо. Легко знаходяться компроміси. Використання насильства як способу вирішення конфлікту мало ймовірно;

- *конфлікт цінностей*, характерний для країн, що розвиваються, з нестійким державним ладом (Україна), в яких загострюються ідеологічні, національні чи соціальні суперечності. Компроміси в них мало ймовірні. Перемагає сильніший – за допомогою насильства, підкупу частини еліти чи сили державних органів;

- *конфлікт ідентифікації* трапляється в політичному середовищі тих суспільств, де не вирішені мовні, релігійні, культурні, етнічні протиріччя.

Конфлікти можуть бути **горизонтальними** – розкривають зв'язки однорядкових суб'єктів та носіїв влади – (всередині правлячої еліти, між членами однієї політичної партії) та **вертикальними** – характеризують взаємини між різними рівнями влади: між місцевими та центральними елітами, між органами місцевого самоврядування та виконавчою владою тощо.

За рівнем публічного розвитку – є **закриті та відкриті конфлікти**. Відкриті виражені у зовнішньо зафіксованих взаємодіях сторін: страйках мітингах, маніфестаціях тощо. Закриті – проходять у прихованих формах прийняття політичних рішень – переговори, домовленості, узгодження тощо.

§ 3. Форми політичних конфліктів

Політичний конфлікт існує завжди. Але він може набувати різних форм. Крайньою формою політичного конфлікту є війна.

Війна – організована збройна боротьба між класами, націями, народами чи державами. Історія людства – це історія воєн. Головна причина війни – у неможливості вирішення існуючих проблем мирними засобами. Війна є безумовним соціальним злом, але і природнім явищем суспільного розвитку. Пруський генерал Карл фон Клаузевіц, відомий військовий теоретик, вважав що *війна є продовженням державної політики іншими засобами.*

Війни за різними критеріями поділяють на громадянські (внутрішні) та міждержавні (зовнішні); за політичним змістом, – справедливі (національно-визвольні, оборонні, вітчизняні) і несправедливі, – загарбницькі.

Політичні наслідки війни залежать від її перебігу та часового проміжку. Так, початок війни сприяє консолідації народу навколо еліти та державних органів. У результаті **перемоги** влада посилює свою легітимність. У результаті **поразки** – політична еліта втрачає владу та розпочинається конструювання нової політичної системи. Прикладом може служити розвал СРСР як результат поразки комуністичного блоку в «холодній» війні з країнами Західного світу. Поразка в Другій світовій війні Японії та Німеччини сприяла успішній політичній модернізації та встановленню стійкого демократичного режиму влади.

Протягом усієї історії людства війна залишалася справою прибутковою та вигідною, незважаючи на людські втрати та соціальну напругу. Загарбання чужої землі та перетворення на рабів місцевого населення; колоніальні війни, які збагачували метрополію та перетворювали її на імперію; боротьба за ринки збуту товарів та родовища цінних металів; контрибуції та виплати переможених – все це недавнє минуле людства. Сьогодні загроза термоядерного конфлікту в якому не буде переможців, нівелює цінність війни як методу міждержавного політичного конфлікту. Тому за часів «холодної» війни зародилась та стала популярною концепція «гібридної війни», яка дозволяє досягнути політичних цілей агресору без широкомасштабних бойових дій.

Гібридна війна – це поєднання в застосуванні сил спеціального призначення держави-агресора, нерегулярних збройних формувань,

політичної та військової підтримки сепаратистських рухів та громадських заворушень з одночасним розгортанням інформаційної, економічної, торгової війни задля досягнення певних політичних цілей. При цьому країна-агресор намагається залишатися публічно непричетною до розв'язаного конфлікту.

Організаційна структура «гібридної війни» має децентралізований вигляд, який приховує її реальну ієрархію. Мета війни полягає у дестабілізації суспільно-політичної ситуації, створенні внутрішніх суспільних протиріч через неготовність держави-жертви до протистояння; поглибленні економічних проблем через санкції та припинення торгівельних зв'язків; підтримка сепаратизму та розгортання терору та залякувань аж до актів державного тероризму; побудова псевдодержавних утворень; пропаганда та дезінформація населення стосовно цілей та майбутніх результатів війни. Супроводжує гібридну агресію **інформаційна війна** – тенденційний та маніпулятивний підбір інформації яка формує громадську думку на користь організатора та сприяє досягненню політичних цілей держави-агресора.

Як наслідок, відбувається усвідомлення окремих фактів чи подій у потрібному для маніпулятора світлі. У випадку відсутності протиріч між народом та правлячою елітою завданням інформаційної війни є породження недовіри, паніки, актів громадської непокори, несприйняття інформації офіційних засобів масової інформації.

Економічна війна – економічна практика, заснована на використанні заходів економічного характеру, направлених на ослаблення економіки іншої держави зниження життєвого рівня населення країни з метою ослаблення позицій держави-жертви та досягнення перемоги ненасильницькими методами. Методи ведення економічної війни направлені на заборону експортно-імпортних операцій окремих видів товарів; заборону на використання окремих технологій; в умовах крайнього загострення політичних відносин можлива повна торгівельна блокада та спричинення банківської кризи та обвал національної валюти;

Сучасні теорії, які пояснюють причини війни:

1. Мальтузіанська теорія:

За мальтузіанською теорією причини воєн полягають в зростанні населення і нестачі ресурсів. Томас Мальтус писав, що населення завжди збільшується допоки його зростання не

обмежується війною, смертю (людськими втратами), хворобою або голодом.

Прихильники мальтузіанської теорії вважають, що відносне зменшення кількості військових конфліктів в останні 50 років, особливо в країнах, що розвиваються, є наслідком того, що нові технології в сільському господарстві здатні прогодувати набагато більшу кількість народу; водночас доступність контрацептивних засобів призвела до істотного зниження народжуваності.

2. Теорія переважання молоді:

Її прихильники вважають, що поєднання великої кількості молодих чоловіків з браком постійної мирної роботи веде до більшого ризику війни.

Мальтузіанська теорія фокусується на суперечності між зростанням населення і наявними природними ресурсами, теорія переважання молоді фокусується на невідповідності між кількістю бідних, без майна молодих чоловіків і доступних робочих позицій в наявній соціальній системі поділу праці.

Різновиди політичних конфліктів:

Революція – докорінне, глибинне перетворення природи і механізмів влади у суспільстві, радикальна зміна всієї політичної системи, значні соціально-економічні зрушення.

Марксистки вважають, що революція є «локомотивом історії» та результатом антагоністичного конфлікту між продуктивними силами та виробничими відносинами, що приводить до переходу від нижчої до вищої формації. Однак, революцію супроводжують руйнівні дії і наслідки, які відображаються на історії народу десятки років. Так більшовицька революція негативно вплинула на долю українського народу. Її результатом були багатомільйонні жертви в результаті громадянської війни, розкуркулення, колективізації та голодомору 1932–1933 років, політичних репресій.

Сучасна політична наука не визнає фатальної неминучості революцій. Прихильники «теорії еліт» розглядають революцію як успішне повалення правлячої еліти контрелітою за допомогою насильства та підтримки мас.

Переворот на відміну від революції не призводять до корінних соціальних змін, а лише спричиняє персональні переміщення у центрі влади.

Усі розглянуті форми політичного процесу виникають в умовах специфічного стану політичної системи – **кризи**, що є моментом найбільшого загострення суперечностей, коли політичні зміни стають невідворотними.

Вихід з кризи:

- руйнація держави та спроба конструювання нової соціальної структури;
- врегулювання кризи за допомогою реформ.

До внутрішньополітичних криз належать **урядова, парламентська, конституційна, загальнонаціональна** кризи.

Урядова криза – втрата урядом авторитету у суспільстві.

Коли рішення парламенту не співпадають із думкою більшості населення настає **парламентська криза**.

Конституційна криза пов'язана з фактичним припиненням дії Основного закону країни, що викликає потребу в його перегляді.

Загальнонаціональна криза може включати попередні кризи та бути розв'язаною як революційним так і еволюційним шляхом – реформами.

Реформи – цілеспрямований процес, спланований щодо окремої галузі суспільного життя, керованим, і певною мірою передбачуваним.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Чим політична трансформація відрізняється від політичної модернізації?
2. Чи можливе безконфліктне суспільство? Обґрунтуйте.
3. Які прояви гібридної війни Російської Федерації проти суверенної України?
4. Прокоментуйте сучасні теорії походження воєн.
5. Що спільного та відмінного між революцією та переворотом?

2.5. Етнонаціональні процеси в політиці

§ 1. Сутність етносу та нації

У формуванні політичного життя величезну роль відіграють такі суб'єкти політики як нації та етнічні групи. Етнонаціональні конфлікти, які набули широкого поширення у XX-XXI столітті (колишня Югославія, країни Африки, курди в Туреччині, Сирії та Іраці) призводять до людських жертв та руйнування держави.

Поняття «**етнос**» (гр. *народ, плем'я*) виникло в Античній Греції. Етноси виникають на певному етапі розвитку людства. Першим типом етнічної спільності був **рід** – кровно-родинна спільність людей (початковий період первіснообщинного ладу 40-10 тис. років до н.е.). Уявлення про нові соціальні ролі (батько, мати, сестра, дядько, племінник тощо) сприяло посиленню соціальних зв'язків, ускладнювало міжособистісні стосунки, але в кінцевому результаті дозволяло краще пристосовуватися до мінливого навколишнього середовища.

Із розвитком родових відносин виникло **плем'я** – стійка етносоціальна спільність людей із власною самоназвою, територією проживання, мовою, своїми звичаями та культом (з 10 тис років до н.е.). Соціальні взаємини в племені виходять на новий рівень. Комплекс уявлень про надприродне набуває завершеного вигляду, формується система морально-етичних приписів і табу, які регламентують взаємовідносини в первісному колективі.

З 6 тис. років до н.е., з виникненням перших цивілізацій та держав, утворюється **народність** – етносоціальна спільність людей, яка характеризується єдністю населення за походженням, культурою, мовою, історичною долею.

Неолітична революція сприяла звільненню людини із залежності від природи та переходу від привласнюючого способу добування засобів існування (мисливство, рибальство, збиральництво), до «відтворюючих» форм господарства (землеробство і скотарство). Завдяки розподілу праці відбулося виокремлення землеробства та скотарства. Зростання продуктивних сил сприяло збільшенню населення. Родоплемінна структура соціуму під впливом державної організації руйнується. Формування народності залежало від панування переважно натурального господарства та господарської

відокремленості різних регіонів. Саме народність є необхідною основою етносу.

Етнос – стійка соціальна спільність людей, які об'єднані мовою, своєрідністю культури, побуту, традицій, звичаїв, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших спільнот. Сукупність цих ознак утворює етнічну культуру – систему засобів життя, які стають звичними для цього етносу. Для кожного етносу характерні певні звичаї, традиції, правила співжиття, які значно відрізняються від інших (мусульманські народи, китайці, латиноамериканці, українці тощо). Кожен етнос самобутній та вважає свою культуру особливою та самобутньою. Асиміляція розглядається як абсолютне зло. Нині на Землі до **трьох тисяч** етнопонаціональних утворень, а держав – близько 200. Тільки 270 етносів складаються з понад одного мільйона людей.

Процеси глобалізації посилили нерівномірність економічного та соціального розвитку різних регіонів, В багатьох країнах спалахують військові, релігійні та соціальні конфлікти що сприяє глобальним міграційним процесам. На сьогодні в світі відсутні мононаціональні країни, що посилює ризик етнічних зіткнень.

Значна частина сучасних етнічних спільнот не досягли рівня нації. Формування **нації** на думку сучасних дослідників – це об'єктивний історичний процес, викликаний розвитком капіталістичних ринкових відносин та появою сильної абсолютної монархії. Натуральне господарство та регіональна відособленість замінюються спільним ринком. Зменшення ролі релігії та церкви потребувало об'єднання населення навколо нових гасел.

О. Бойко виділяє три етапи у розвитку національних рухів Східної Європи, які умовно можна назвати фольклорно-етнографічним, літературним (або культурницьким) та політичним. На першому, фольклорно-етнографічному етапі поодинокі представники інтелігенції з метою підтвердження самобутності власного народу збирають та вивчають історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки. Змістом другого, літературного, або ж культурницького, етапу є відродження мови народу, боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо в літературі та освіті. Третій, політичний, етап характеризується організаційним згуртуванням національних сил, появою та зміцненням їхніх політичних організацій, усвідомленням

національних інтересів, активною боротьбою за національне визволення.

Поняття **нація** на сьогодні не має однозначного трактування. Деякі вчені вважають що нація це політичне гасло, інструмент для мобілізації населення для підтримки певної політичної програми, спосіб утримання політиків при владі. Більшість дослідників вважають, що **нація – це найбільш сталий тип етносу, який складається в результаті зміцнення соціальних зв'язків на основі економічних та політичних відносин.** При цьому політичні відносини відіграють визначальну роль.

Сьогодні поняття **нація** використовується у **політично-правовому та соціокультурному сенсі.**

Політично-правовий підхід – під нацією розуміють співгромадянство, політичне об'єднання людей, – громадян тої чи іншої держави (політична нація).

Соціокультурний підхід – нація розглядається як спільність людей, для якої характерною є єдність духовної культури, мови, релігії, звичаїв, тобто головних ознак етнічної культури.

Більшість націй сформувалися шляхом злиття декількох етнічних груп. – Франція (Бретань, Прованс, Гасконь) Німеччина (Баварський, Саксонський діалекти). В основі формування нації західноєвропейського типу – товарне виробництво та торгівля, створення спільного ринку на основі сильної централізованої держави.

Інший шлях формування нації – боротьба проти імперського панування. Під час боротьби за незалежність від іспанського панування відбулося формування латиноамериканських націй. Протягом ХІХ століття проходила кристалізація та виокремлення націй в Австро-Угорській та Російській імперіях. Процес формування націй сприяв утворенню національних держав. У ХХ ст. кількість держав у світі збільшилось у декілька разів завдяки руйнуванню колоніальних імперій та розвалу системи світового соціалізму (СРСР, Югославія). Таким чином, ідеологія націоналізму в одному зі своїх аспектів полягає у відокремленні і виокремленні окремої нації із загального числа народностей, що проживали до виникнення нації на певній території. Після відокремлення нації націоналізм починає працювати на становлення, захист і зміцнення своєї нації.

Важливе значення у розвитку нації відіграє інтелігенція, головним завданням якої є виховання національно орієнтованої еліти, формування у народної маси національної самосвідомості, необхідної для побудови національної держави.

Національна самосвідомість – це усвідомлення нацією або індивідом своєї належності до певного етносу. Національні звичаї, мова, історичне минуле виступають засобом об'єднання народу в єдину ідеалізовану та романтизовану етнополітичну спільноту. Основоположним принципом націоналізму є ідея про націю як вищу форму народної єдності. Головна мета існування нації – утворення держави в межах території проживання. Таким чином націоналізм консолідує націю, є основою для розвитку патріотизму, способом мобілізації для захисту національних інтересів. Однак надмірне захоплення націоналізмом призводить до політики підкорення одних націй іншими, розпалюванні національної ворожнечі та конфліктів.

§ 2. Національні відносини та національна політика

Національні відносини – це відносини між людьми, які належать до різних етносів, етнічних груп, націй, народностей щодо задоволення та захисту своїх інтересів. Національні відносини проявляються на трьох рівнях:

- *внутрішньонаціональні*, – відносини між представниками однієї нації;

- *міжнаціональні*, – всередині держави, певного регіону, колективу. За цих умов міжнаціональні конфлікти виникають частіше.

- *міжнаціональні на державному рівні* – відносини між національними державами.

Взаємини між націями всередині однієї держави характеризуються двома протилежними тенденціями – **диференціацією та інтеграцією**.

Кожна нація прагне до саморозвитку, рівноправності та самостійності (диференціація), що може привести до руйнації держави (Бельгія, Канада, Туреччина, Росія). З іншого боку процес глобалізації сприяє економічній співпраці та уніфікації суспільного життя (інтеграція), що нівелює національну державу та її самобутність (Європейський Союз). Обидві тенденції можуть привести до загострення **національного питання – це питання** про причини виникнення недовіри, ворожнечі та конфліктів між націями, з одного боку, і націями та існуючою системою влади в багатонаціональній державі з іншого.

Найбільш гострою формою прояву національного питання є **міжнаціональні конфлікти**.

Національно-етнічні стереотипи засвоюються людиною з дитинства і згодом проявляють себе переважно на підсвідомому рівні. Тому для етнічних конфліктів властиві такі особливості поведінки, як емоційність, алогічність, слабе обґрунтування раціональними доказами скоєних дій. В силу цих особливостей виникнення, розвиток і вирішення міжетнічних конфліктів має свої специфічні прояви.

Міжнаціональні конфлікти відбуваються між окремими представниками чи соціальними групами різних етносів. Найбільш болючі і емоційно насичені конфлікти виникають в результаті конфлікту навколо ціннісних орієнтацій, які важливі для етнічного самоусвідомлення. Хоча конфлікти можуть проявити себе на

економічному чи соціальному рівні, але особливість ціннісних міжнаціональних конфліктів проявляється в розбіжностях, пов'язаних в першу чергу з відмінностями в культурній традиції, мові чи релігійному чиннику.

На побутовому рівні можуть виникнути міжнаціональні конфлікти, спровоковані соціально-психологічними факторами – підсвідомим несприйняттям представників певної етнічної спільноти. Доволі часто коріння конфлікту сягає спільного історичного минулого, яке під впливом сформованих етнічних стереотипів, проявляє себе несприйняттям представників певного етносу. В ході тривалого протиборства конфліктуючих етносів така недружелюбність по відношенню один до одного набуває масового характеру. Слід мати на увазі, що чисто міжетнічних причин конфліктів в реальному житті практично не існує.

Міжетнічний конфлікт дуже складне і неоднозначне явище, яке складається з багатьох складових, кожна з яких в різній мірі впливає на виникнення конфлікту між етносами.

Якщо звернути увагу на чинники, які підштовхують протиріччя до розпалювання конфлікту, то можна виділити три основні складові:

По-перше, якщо говорити саме про міжетнічні конфлікти, то важливе місце займає рівень національної самосвідомості, який може бути як адекватним, так і завищеними або заниженим. Цей фактор дає поштовх до розпалювання війни між етносами.

По-друге, це невирішені соціальні проблеми, з якими представники різних народів зустрічаються в повсякденному житті.

По-третє, наявність політичних сил, які братимуть участь в розгортанні конфлікту, реалізуючи тим самим свої власні інтереси.

Для запобігання проявам ворожості у міжнаціональних стосунках держава має розробити та послідовно втілювати в життя правові та демократичні принципи співіснування етносів та етнонаціональних груп. Це діяльність у сфері національних відносин, свідомий вплив державних і суспільних організацій на регулювання взаємовідносин між націями, етнічними групами, закріплене у відповідних політичних та правових актах держави.

Основи національної політики країни закріплені у Конституції України.

У ст. 11 зафіксовано: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а

також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності, всіх корінних народів та національних меншин України». В ст. 24 проголошується рівність усіх громадян перед законом: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, ..., етнічного та соціального походження, майнового стану, місцезнаходження, за мовними або іншими ознаками».

Основними напрямками державної політики України в галузі міжнаціональних відносин є:

- забезпечення рівності прав і свобод громадян, незалежно від раси, національного чи етнічного походження;
- розвиток культурної самобутності українського етносу, всебічний розвиток української культури та мови;
- створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Наведіть приклади етнонаціональних спільнот стародавнього світу та їх трансформації в умовах сьогодення.
2. Чим народність подібна та відрізняється від нації?
3. Назвіть основні причини міжнаціональних конфліктів.
4. Чинне законодавство в галузі міжнаціональних відносин.

2.6. Міжнародна політика. Політичні аспекти сучасної цивілізації

§ 1. Світовий політичний процес та його суб'єкти

Політика є складним та багатогранним явищем. Для кращого розуміння політичних процесів слід аналізувати не тільки внутрішню політику але і політичні взаємини на міжнародному рівні. Поняття **«світовий політичний процес»** означає сукупність дій і взаємовідносин суб'єктів світового співтовариства з реалізації власних і спільних інтересів. Протягом тисячоліть взаємодія народів та держав породжувала різні форми співіснування на міжнародній арені, створювала умови щодо розробки процедур захисту загальнолюдських цінностей. Сучасний світ продовжує балансувати на межі між сталим розвитком та кризовими явищами (глобальне потепління, загроза поширення масових пандемій, мілітаризація людства та загроза ядерного конфлікту тощо), що потребує спільного вирішення глобальних проблем. Цьому мають сприяти міжнародні відносини.

Міжнародна політика – це взаємовідносини між двома і більше суб'єктами міжнародного права, а зовнішня політика – зовнішня діяльність однієї держави. **Міжнародні відносини** це сукупність політичних, економічних, дипломатичних, культурних, військових, гуманітарних взаємозв'язків між державами і групами держав, а також неурядовими організаціями які діють на міжнародній арені.

Основним суб'єктом міжнародних відносин є держава. Держава – єдиний суб'єкт міжнародного процесу який характеризується суверенітетом.

Категорія **«національно-державний суверенітет»** має два аспекти – внутрішній та зовнішній. Внутрішній полягає в свободі вибору кожним народом свого способу економічного розвитку, політичного режиму, наявності власного законодавства. Зовнішній передбачає невтручання держав у внутрішні справи одна одної їх рівність і незалежність.

Основою діяльності держав на міжнародній арені є **національний інтерес**, який являє усвідомлення і відображення в діяльності політичних лідерів держави її корінних потреб. Держава, опираючись на наявний економічний, науково-технічний, військовий потенціал, соціально-культурні переваги, демографічні ресурси тощо, прагне забезпечити політичну стабільність та економічне зростання,

використовуючи для цього зовнішню політику. В основі міжнародної політики лежать об'єктивні та незалежні від волі окремих осіб інтереси.

З погляду міжнародного права – держави формально рівні, але водночас держави різняться за рівнем економічної та військової могутності. З урахуванням цих факторів розрізняють наддержави (США), великі держави (Китай, Франція, Великобританія, Росія), середні держави (Пд. Корея, Малайзія, Ізраїль, Бразилія, Мексика), малі держави (Україна, Угорщина, Молдова, Папуа Нова Гвінея), мікродержави (Люксембург, Кіпр, держави Океанії)

Іншими суб'єктами міжнародних відносин є **міждержавні об'єднання** – політичні та військово-політичні альянси. (ООН, НАТО, ОБСЄ, СНД, ОБСЄ). В свою чергу в межах ООН існує низка організацій, що діють як самостійні суб'єкти: Всесвітній банк, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародний валютний фонд тощо.

З другої половини ХХ ст. все більшої ваги на міжнародній арені здобувають **неурядові міжнародні організації** (екологічна організація «Зелений світ» (Грінпіс), товариство Червоного Хреста, «Репортери без кордонів» тощо. Вони мають значний вплив на формування громадської думки в багатьох країнах, використовують сучасні засоби комунікацій для збереження своєї незалежності від державного впливу, розпоряджаються значними благодійними коштами та опираються на безкорисливу участь у соціально значимих проектах значної кількості активістів.

Так, діяльність товариства Червоного Хреста проходить під захистом міжнародного гуманітарного права (Женевські конвенції від 12 серпня 1949 рр. та Додаткові протоколи до них від 8 червня 1977 р.). Місцеві відділення товариства сповідуючи основоположні принципи міжнародного червонохресного руху та декларуючи незалежність національного товариства від уряду своєї країни, визнають специфічний характер організації, яка одночасно є неурядовою і може розглядатись в якості допоміжного органу державної влади, особливо у наданні гуманітарної допомоги під час збройного конфлікту, стихійного лиха та соціально незахищеним верствам населення .

На сьогодні існує багато підходів до визначення політичної структури сучасного світу і тенденцій його розвитку.

Відомий американський футуролог (**футурологія** – з лат. *вчення про майбутнє*) Ф. Фукуяма розглядає сучасний світ як «**кінець історії**», остаточне торжество ліберальних цінностей в економічному та політичному житті, поступове досягнення соціальної та політичної однорідності світу завдяки цивілізаційній місії країн Заходу.

С. Хантінгтон опирається на цивілізаційний підхід, виділяючи західну, латиноамериканську, ісламську, російсько-православну, китайську цивілізації. На думку дослідника сучасні соціополітичні конфлікти проходять по лінії цивілізаційних розломів та не вирішуються в рамках традиційних ідеологій.

О.Тофлер виокремлює доіндустріальну (традиційну), індустріальну та постіндустріальну цивілізації. Він наголошує на унікальності сучасного глобалізованого світу в якому співіснують та взаємодіють усі держави незалежно від ступеня розвитку.

За рівнем соціально-економічного потенціалу країни поділяють на **центр** – який досяг високого рівня розвитку (в економіці переважає сфера послуг, високі технології, фінансовий сектор), **напівпериферію** – середній рівень (індустріальне виробництво товарів з низькою доданою вартістю) та **периферію** – низький рівень розвитку (експорт сировини, продукції сільського господарства та напівфабрикатів). На основі подібного підходу виникла концепція «**золотого мільярда**» згідно з якою на планеті прогнозується загострення міжнародних суперечок за ресурси і території і перехід основних благ цивілізації в розпорядження обмеженого кола держав.

Основні цілі, напрями і пріоритети зовнішньої політики України сформульовані в Акті незалежності України від 24 серпня 1991 року.

Україна була серед співзасновників ООН. Є членом ОБСЄ, Ради Європи, Парламентської асамблеї Ради Європи.

Мета зовнішньої політики України полягає в реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Відповідні зміни до Конституції України були схвалені Верховною Радою України 22 листопада 2018 року.

Головними завданнями зовнішньої політики України є:

- захист суверенітету, незалежності і територіальної цілісності України, що набуває особливої актуальності в умовах неоголошеної агресії з боку Російської Федерації;

- європейська та євроатлантична інтеграція, формування відносин стратегічного партнерства з Європейським Союзом та Сполученими Штатами Америки;
- активна діяльність в ООН та інших міжнародних організаціях;
- забезпечення економічної (в першу чергу енергетичної) та інформаційної безпеки;
- захист прав та інтересів українських громадян за кордоном.

Значення України в сучасному світі:

Для Європи Україна потрібна в якості споживача високотехнологічних європейських товарів; для забезпечення безперешкодного транзиту енергоресурсів; постачальника дешевої робочої сили та продовольчих товарів; в якості буферної зони, яка відділяє Росію від Європи; місця для екологічно шкідливих виробництв; бар'єру на шляху мігрантів. Перспективи вступу України до Євросоюзу європейськими політиками не розглядаються.

Для Росії Україна має виключне значення в якості необхідної складової для відродження імперського проекту. Без економічного та демографічного потенціалу України Росія не зможе змінити геополітичний баланс у світі на свою користь.

США, надаючи необхідну військову та політичну допомогу Україні, розглядає її в якості союзника з протидії агресивній політиці Росії.

§ 2. Глобалізація сучасного світу

Події, які відбулись наприкінці ХХ ст., значно змінили політичну ситуацію на планеті:

1. Розпад СРСР і крах світової соціалістичної системи привів до руйнації біполярного світу (протистояння США-СРСР) та сприяв остаточній перемозі глобалізації за «західним зразком».

2. На місці колишніх соціалістичних країн виникло 27 незалежних держав, та низка «гарячих точок».

3. Економічні реформи в Китаї вивели її в лідери по темпам економічного зростання в світі, що перетворило Китай на «фабрику світу» та викликало деіндустріалізацію в інших країнах.

4. Поява країн «золотого мільярду» – США, Японія, Канада Австралія, Західна Європа – високий рівень життя і споживання.

5. Спроби зробити новий технологічний ривок на основі використання відтворюваних та екологічно чистих видів енергії (вітрова енергія, геліоенергетика)

Глобалізація – процес планетарного поєднання усіх сфер людської діяльності, який охоплює виробництво, технологію, торгівлю, культуру, політичні і державні інститути. Особливості глобалізації:

Глобалізація – це поширення в усьому світі капіталістичної ринкової економіки яка вимагає відкритого ринку, дерегуляції та приватизації національних економік для оптимізації прибутків транснаціональних корпорацій (ТНК). США є лідером та основним вигодоотримувачем результатів глобалізації.

Головним наслідком II світової війни була не стільки перемога над нацизмом та японським мілітаризмом як руйнація колоніальних імперій та формування системи гарантій безперешкодного руху капіталів та матеріальних ресурсів. Нині долар США виступає в якості світової валюти та забезпечує фінансове домінування США як флагману глобалізації.

- Набуття людством рис певної однорідності. Вплив цінностей та соціальних практик «західного світу» на решту людства що призводить до вестернізації економічної, політичної та соціальної структури замість модернізації.

- Процес зростаючої цілісності людства, його взаємозалежності та взаємозв'язку. Матеріальною основою глобальних змін у масовій свідомості є глобальне поширення мережі Інтернет, соціальних

мереж та інших засобів масової комунікації, глобальні засоби масової інформації які підтримують уніфіковані стандарти на основі цінностей поп-культури.

Отже, глобалізація це передусім експансія, подолання кордонів між культурами, народами і державами. Ідеологічною основою глобалізації є ідеї **неолібералізму**, що означає поширення ліберальних цінностей в суспільній свідомості, усунення національної держави з економічного життя, домінування прав людини над правами народу та культурною традицією. Результатом глобалізації є часткова чи повна втрата державами суверенітету, поява «**громадян світу**», які живуть за рахунок експлуатації туземних територій та лояльні не своїм національним державам а позадержавним структурам та утворенням.

Основи глобалізації:

- геополітичний баланс, згідно з яким США залишаються єдиною наддержавою, а всі інші країни мають визнавати її економічну, технологічну та військову перевагу;

- всевладдя фінансових ринків та їх домінування над національними економіками;

- посилення ролі недержавних організацій та фондів, зростання міждержавних та міжособистісних контактів (туризм, Інтернет).

Світова економічна криза показала нездатність економічного лібералізму (монетарної теорії) до успішного управління світовою економікою.

Однак глобалізація, як планетарне явище, має свої природні обмеження. Включення до глобального ринку майже всіх держав сприяло сповільненню темпів економічного зростання провідних країн світу та посилило диспропорції у їх соціально-економічному розвитку. Зокрема, у США сукупний борг (держави, компаній, домогосподарств) перевищує 50 трлн. доларів, 70 відсотків валового внутрішнього продукту (ВВП) створюється у сфері обслуговування. Зростання вартості робочої сили сприяло переведенню індустріальних потужностей до країн, що розвиваються, а це в свою чергу викликало деіндустріалізацію країни. Протягом останніх 30 років споживання в США стимулюється дешевими кредитами, тому американський ринок є найбільш привабливим для виробників з усього світу. Однак, перемога на президентських виборах Дональда Трампа положила початок спробам відновити індустріальний

потенціал американської економіки та запровадити протекціоністські обмеження для дешевих китайських товарів.

Китайська економіка демонструє вражаючі темпи економічного зростання з часу початку економічних реформ початку 80-х років ХХ ст. Донедавна Китай розвивав експортний потенціал на основі дешевої та працьовитої робочої сили, відсутності у китайської держави обтяжливих соціальних гарантій та повного ігнорування екологічної безпеки. Однак, сповільнення світової економіки примусило китайське керівництво до розвитку внутрішнього ринку та до зростання рівня життя населення. Державний борг Китаю – 300 відсотків ВВП перетворює його на потенційно вразливу для впливу економічної кризи економіку.

§ 3. Глобальні проблеми сучасності

Глобальні проблеми сучасності – це сукупність соціально-природничих, економічних, політичних проблем від вирішення яких залежить соціальний прогрес людства та збереження цивілізації. Глобальні проблеми взаємопов'язані та не можуть бути вирішеними однією країною чи групою країн. Вони потребують поєднання політичної волі з технологічним та економічним прогресом. До основних глобальних проблем сучасної цивілізації слід віднести:

- соціально-економічну, технологічну відсталість країн, що розвиваються.

Понад 1 млрд. населення планети живе у злиднях (за критерієм ООН злидні – це заробляти менше 2 доларів удень), 800 млн. недоїдають, 900 млн. не вміють читати і писати. На долар інвестицій в економіку країн, що розвиваються американські компанії отримують 4-5 дол. прибутку, транснаціональні корпорації за рахунок експлуатації країн, що розвиваються отримують 100 млрд. доларів прибутку щороку.

- глобальні екологічні проблеми – глобальне потепління, знищення природи в угоду економічному зростанню, переміщення шкідливих підприємств у країни що розвиваються. Більшість ґрунтів у світі втратили біологічну родючість і тепер високі врожаї залежать лише від неорганічних добрив. Поява генетично-модифікованих рослин збільшує ризик захворювань для тих хто їх споживає та потребує збільшення використання мінеральних добрив. Загалом у біосфері сьогодні циркулюють понад 6 тис. різноманітних хімічних сполук. Дія більшості з них на організм людини не перевірена.

Екологічні проблеми не мають кордонів. Разом із тим головною причиною погіршення екологічного стану планети є зростання споживання в США – 44 відсотки всього виробленого на Землі. Відходів після одного американця більше чим після сотні індусів.

- забезпечення людства мінеральною сировиною, енергоресурсами та питною водою (1,3 млрд. жителів планети не мають доступу до води, 1,7 млрд. споживають її неочищеною)

- демографічні проблеми – стрімке зростання чисельності населення бідних країн та зменшення народжуваності в європейських країнах. Чисельність населення України – 37 млн. осіб. Виїзд працездатного населення за кордон створює загрозливу ситуацію для економічного та соціального розвитку та перетворює

українців на вимираючий етнос. Як результат – заміщення корінних етносів мігрантами із Африки, Азії та Латинської Америки – провокує ксенофобію та міжнаціональні конфлікти.

- **мілітаризація світу** – на озброєння витрачається понад 1 трлн доларів США. Запобігання ядерній війні поступово втрачає актуальність, але збільшення країн, що мають атомну бомбу посилює ризик конфлікту.

- **відсутність коштів** на освоєння Світового океану та Космосу ставить під загрозу майбутнє всього людства.

- **пандемія коронавірусу** стала для людства ще однією глобальною проблемою. Виявилось, що більшість країн (у тому числі і Україна) не готові протистояти поширенню вірусу через некомпетентність керівництва, неготовність системи охорони здоров'я організувати протиепідеміологічні заходи, низький рівень взаємодії політичної влади з представниками великого бізнесу та громадянського суспільства, відсутність політичної волі щодо вироблення антикризової політики. Викликана епідемією світова економічна криза випробує на міцність суспільні та політичні інститути кожної держави.

Завдання для повторення та самоконтролю

1. Які особливості відрізняють зовнішню політику держави?
2. Чи є Україна суб'єктом міжнародної політики? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. На ваш погляд – глобалізація це благо чи руйнація державного суверенітету?
4. Чи зможе людство вирішити глобальні проблеми?

**Запитання для самостійної підготовки до контрольного заходу з
дисципліни «Політологія з основами соціології»**

1. Політологія як наука, її предмет та об'єкт дослідження.
2. Категорії та функції політології.
3. Види політики за її функціонуванням.
4. Взаємовідносини політології з іншими науками.
5. Основні питання, які досліджує політологія.
6. Політика як соціальне явище та її структура.
7. Суб'єкти і об'єкти політики.
8. Періодизація розвитку політичних знань.
9. Розвиток політичних поглядів у Стародавньому Китаї (конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм).
10. Розвиток політичних поглядів у Стародавній Індії (закони Ману, «Артхашастра»).
11. Розвиток політичної думки в Стародавній Греції (Сократ, Аристотель).
12. Визначення найкращої «ідеальної» форми правління (Платон).
13. Обґрунтування теологічної теорії політичної влади в епоху Середньовіччя (А. Августин, Ф. Аквінський).
14. Розвиток гуманістичних начал в політичній теорії Нового часу (Т. Гоббс, Д. Локк, Ж. Ж. Руссо).
15. Розвиток ідей про правову державу та громадянське суспільство в поглядах філософів (І. Кант, Г. Гегель).
16. Розвиток соціально-політичних поглядів в ХІХ–ХХ ст. (теорія еліт, марксизм, соціал-дарвінізм).
17. Г. Моска та В. Парето про формування еліти в суспільстві.
18. Розвиток політичних ідей у Київській Русі.
19. Конституція П. Орлика, її загальна характеристика.
20. Програма українського національного відродження в документах Кирило-Мефодіївського товариства, працях М. Драгоманова.
21. Ідеї М. Грушевського з проблем українського державотворення.
22. Типи особистості як результат політичної соціалізації особи.
23. Основні принципи консерватизму та неоконсерватизму.
24. Головні принципи лібералізму та неолібералізму.
25. «Правий» та «лівий» екстремізм.
26. Тероризм як метод досягнення політичних цілей.

27. Політичні ідеї сучасної соціал-демократії.
28. Види влади та їх характеристика.
29. Структурні елементи влади та їх характеристика.
30. Співвідношення політичної і державної влади.
31. Політична влада: природа та легітимність, функції.
32. Розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову.
33. Особливості політичної влади в сучасній Україні.
34. Шляхи досягнення політичної влади.
35. Держава, її ознаки та функції, державні органи.
36. Історичні типи держави.
37. Концепції походження та сутності держави.
38. Основні форми державного правління: монархія, республіка.
39. Основні форми державно-територіального устрою (унітарна держава, федерація, конфедерація).
40. Конституція України про основні засади державності (1996 р.).
41. Державний устрій незалежної України (Конституція України 1996 р.).
42. Теорія Н. Макіавеллі – сучасний погляд на державу.
43. Правова держава та її принципи.
44. Громадянське суспільство, його ознаки та інститути, умови виникнення.
45. Національна політика, її принципи та характеристика.
46. Національний характер та національна ідея в політиці.
47. Нації як суб'єкт політики.
48. Націоналізм, його негативні та позитивні аспекти. Шовінізм.
49. Вирішення національного питання в Україні (Конституція України 1996 р.).
50. Політична система суспільства, її структура та характеристика.
51. Функції політичної системи.
52. Типологія політичних систем.
53. Парламентаризм як основа демократії: його види та функції (Конституція України 1996 р. про Верховну Раду України).
54. Демократія та її форми, їх характеристика.
55. Принципи демократії, ідея народного суверенітету.
56. Виборча система незалежної України.
57. Виборча система та її різновиди.
58. Президент України – глава держави, гарант державного суверенітету.

59. Політичні партії, їх класифікація та функції (Закон України «Про політичні партії», Конституція України 1996 р.).
60. Причини утворення політичних партій та громадсько-політичних рухів.
61. Суспільно-політичні рухи як форма вияву політичної активності громадян.
62. Громадські об'єднання та громадсько-політичні рухи як основа громадянського суспільства. Їх типологія та функції.
63. Стадії розвитку суспільно-політичного руху.
64. Партійні системи, та їх типологія.
65. Становлення багатопартійності в Україні у 80-х–початку 90-х рр. ХХ ст.
66. Особистість як суб'єкт політики.
67. Політична соціалізація особи, її результати та фактори, що впливають на розвиток особистості.
68. Вікові стани політичної соціалізації особи.
69. Політична іммобільність як вид політичної поведінки особи.
70. Зовнішня політика, її основні цілі та функції.
71. Права людини і громадянина. Конституція України про права громадян.
72. Принцип мирного співіснування в міжнародній політиці.
73. Основні напрями національної безпеки.
74. Дипломатія як основна форма зовнішньої політики.
75. Міжнародні організації. Історія виникнення та характеристика.
76. Соціальні конфлікти та їх характеристика.
77. Міжнаціональні конфлікти. Причини виникнення та можливість їх розв'язання.
78. Внутрішньополітичні конфлікти, їх причини та види.
79. Основні шляхи врегулювання конфліктних ситуацій.
80. Політичні конфлікти, їх типологія та характеристика.
81. Міжнародна політика і міжнародні відносини, їх структура.
82. Україна в сучасному світі.
83. Глобальні проблеми людства та шляхи їх розв'язання.
84. Демографічні проблеми сучасності.
85. Суспільний компроміс, консенсус, конфлікт.
86. Політичний режим, його ознаки та особливості.
87. Авторитарний політичний режим.
88. Ознаки тоталітарного політичного режиму.

89. Фашизм та нацизм. Історія виникнення.
90. Демократичний політичний режим.
91. Політична культура, її структура та функції.
92. Політична свідомість, її рівні та функції.
93. Політична ідеологія, її мета та структура.
94. Роль засобів масової інформації в формуванні політичної структури.
95. Електоральна форма політичної діяльності.
96. Типологія політичної діяльності.
97. Конформізм як вид політичної поведінки особи.
98. Форми політичних відносин.
99. Теорії лідерства.
100. Формальне та неформальне лідерство.
101. Політичне лідерство.
102. Характерні риси політичного лідера.
103. Поняття політичної еліти.
104. Типологія політичної еліти.
105. Основні положення Конституції України 1996 р.

Зразки підсумкових тестів

1. Перші політико-правові вчення з'явилися в ...

- а) Стародавній Греції
- б) Стародавньому Сході
- в) Стародавньому Римі
- г) Київській Русі

2. Патріархальна теорія держави була започаткована...

- а) Шан Яном
- б) Конфуцієм
- в) Лао Цзи
- г) Мо Цзи

3. Яку з цих форм державного устрою Аристотель вважав найкращою:

- а) демократія
- б) аристократія
- в) політія
- г) олігархія

4. Автором концепції ідеальної держави був ...

- а) Платон
- б) Сократ
- в) Аристотель
- г) Демокріт

5. Яка із названих ідей характерна для політичних вчень Стародавнього Сходу:

- а) ідеального правителя
- б) пріоритету приватної власності
- в) кращого державного устрою
- г) верховенства закону?

6. Вчення Конфуція стверджує, що:

- а) суспільство і держава мають відповідати божому закону
- б) правитель у своїй діяльності повинен керуватися законом
- в) правитель повинен дбати про підлеглих як батько про дітей

г) правитель у своїй діяльності повинен опиратися на досконалий державний апарат

7. Суть богословської політичної концепції була виражена в ідеї про:

- а) божественне походження влади
- б) верховенство світської влади над духовною
- в) освіченого монарха
- г) відповідальність влади перед народом

8. Хто з названих мислителів представляє епоху Відродження?

- а) Ж.Боден
- б) А.Данте
- в) Т.Гоббс
- г) Н.Макіавеллі

9. Яка політична концепція представляє епоху Відродження?

- а) гуманістична
- б) раціоналістична
- в) теологічна
- д) світська

10. Хто сформулював принцип «Мета виправдовує засоби»?

- а. Ф.Аквінський
- б. Т. Гоббс
- в. Г.Гроцій
- г. Н.Макіавеллі

11. Яким терміном позначають політику, що ігнорує мораль?

- а) секуляризація
- б) егалітаризм.
- в) макіавелізм
- г) бонапартизм

12. Суспільний рух, що виник у Франції в др. пол. XVIII ст., мав назву...

- а) реформація
- б) відродження
- в) просвітництво

13. Що, згідно з І. Кантом, є основним чинником соціальної поведінки людей?

- а) закон
- б) егоїзм
- в) релігійно-моральний фактор
- г) примус

14. Ідея поділу державної влади на три гілки належала...

- а) Ж.Ж.Руссо
- б) Д.Дідро
- в) К.Гельвецій
- г) Ш.Монтеск'є

15. Початок лібералізму як політичної доктрини поклали погляди

- а) Ж.Ж.Руссо
- б) К.Маркса
- в) Ф.Енгельса
- г) Дж. Локка

16. Згідно з поглядами Т. Гоббса влада держави має бути

- а) обмеженою
- б) абсолютною
- в) слабкою
- г) формальною

17. Яка з теорій походження держави належить прихильникам марксизму?

- а) патріархальна
- б) демографічна
- в) класова
- г) природно-кліматична

18. Провідна роль в історичному процесі на думку марксистів належить....

- а) буржуазії
- б) селянству
- в) робітничому класу
- г) інтелігенції

19. Марксизм як напрям політичної думки виник...

- а) наприкінці XVIII ст.
- б) в середині XIX ст.
- в) на початку XX ст.
- г) в середині XX ст.

20. Ідеологом якого напрямку політичної думки був В. Липинський?

- а) консервативного
- б) націоналістичного
- в) комуністичного
- г) ліберального

21. Який напрямок політичної думки представляв Д. Донцов

- а) націонал-державництво
- б) націонал-комунізм
- в) інтегральний націоналізм
- г) народництво

22. У поглядах на походження Давньоруської держави М. Грушевський відстоював...

- а) теорію загарбання
- б) норманську теорію
- в) теорію природно-історичного походження Київської Русі
- г) демографічну теорію

23. Програма Кирило-Мефодіївського товариства полягала в тому, що Україна повинна бути:

- а) незалежною державою
- б) автономією у складі Росії
- в) автономією у складі Речі Посполитої
- г) християнською республікою у складі слов'янської федерації

24. Формами політичного правління є

- а) монархія, республіка
- б) держава-поліс
- в) держава-імперія

г) національна держава

25. Главою держави при монархічній формі правління є ...

- а) губернатор
- б) президент
- в) прем'єр-міністр
- г) монарх

26. Україна за своїм устроєм є...

- а) унітарною державою
- б) федеративною державою
- г) конфедерацією
- д) республікою

27. Принцип верховенства права це...

- а) примат права над державою
- б) закон первинний, права людини вторинні
- в) ігнорування законів
- г) домінанта індивіда над суспільством

28. Поняття «громадянин» виникло...

- а) в Китаї
- б) в Древній Греції
- в) в США
- г) в Україні

29. Історичними прототипами громадянського суспільства були

- а) азіатські деспотії
- б) середньовічні монархії
- в) військові диктатури
- г) античні міста-держави (поліси)

30. Головне призначення громадянського суспільства полягає...

- а) в охороні існуючої влади
- б) у підтримці опозиції
- в) у реалізації прав людини
- г) у підтримці політичних партій

31. В концепції правової держави судова гілка влади...

- а) домінує над іншими гілками влади
- б) виступає арбітром між виконавчою та законодавчою гілками влади
- в) не є складовою в концепції правової держави
- г) є залежною від виконавчої влади

32. Соціальною базою громадянського суспільства є ...

- а) найзаможніший прошарок суспільства
- б) суспільство незалежних громадян власників
- в) маргінальні верстви суспільства
- г) правляча політична еліта

33. Яка із названих дефініцій найбільш точно відтворює поняття «політика»:

- а) політика – це діяльність, спрямована на досягнення високих стандартів соціального забезпечення
- б) політика – це діяльність, спрямована на забезпечення ефективного управління економікою
- в) політика – це діяльність, спрямована на здобуття, використання і збереження політичної влади
- г) політика – це діяльність, спрямована на задоволення суспільних потреб?

34. Публічність влади передбачає:

- а) прийняття ефективних рішень
- б) прийняття високоморальних і патріотичних рішень
- в) прийняття прозорих і відкритих рішень
- г) всі відповіді правильні

35. Фактором, який забезпечує стабільність і демократичність політичної системи, є:

- а) концентрація влади в руках президента
- б) концентрація влади в руках прем'єр-міністра
- в) механізм стримувань і противаг
- г) централізація політичної влади

36. Які три типи легітимного правління визначив М.Вебер?

- а) патріархальний, монархічний, легітимний

- б) легітимний, монархічний, харизматичний
- в) традиційний, раціональний, харизматичний
- г) раціональний республіканський, охлократичний

37. Яка із дефініцій найбільш повно відповідає поняттю «державний суверенітет»:

- а) самостійність, незалежність, верховенство державної влади на всій території країни
- б) незалежність державної влади від зовнішніх чинників
- в) самостійність державної влади
- г) незалежність монарха від церкви?

38. Назвіть найбільш характерну рису парламентської республіки:

- а) президент обирається парламентом
- б) главою державного управління є монарх
- в) президент може розпускати парламент
- г) президент контролює уряд

39. За формою державного устрою держава може бути:

- а) парламентською республікою
- б) конституційною монархією
- в) федеративною державою
- г) абсолютною монархією

40. Який із типів поведінки, за М. Вебером, є раціональним:

- а) виборець вибирає партію, яку підтримують його родичі, знайомі
- б) виборець вибирає партію, ідеологія якої відповідає його переконанням
- в) виборець вибирає партію, лідер якої користується популярністю
- г) виборець вибирає партію, яка декларує найбільш сучасні моделі суспільного розвитку?

41. Який із названих термінів вживається часто як синонім терміна «держава»:

- а) суспільство
- б) політична влада
- в) нація

г) країна?

42. Які фактори сприятливо впливають на дотримання політиками верховенства права:

- а) моніторинг міжнародних правових організацій
- б) вільні ЗМІ
- в) жорстка конкуренція між політичними силами
- г) усі відповіді є правильними?

43. В концепції правової держави влада...

- а) зосереджена в державних органах
- б) відображена в діяльності політичних лідерів, засобів масової інформації
- в) поділяється на законодавчу, виконавчу, судову
- г) належить одній особі

44. Яке із наведених суджень найбільше відповідає сучасному розумінню політики:

- а) політика завжди аморальна
- б) політика моральна лише в окремих випадках
- в) політика повинна бути завжди моральна
- г) моральність політики визначається моральністю політиків?

45. Яка форма легітимності, за М. Вебером, відповідає сучасному суспільству:

- а) участі
- б) традиційна
- в) харизматична
- г) раціонально-правова?

46. Соціальною базою тоталітарних режимів є...

- а) середній клас
- б) маргінальні верстви
- в) еліта
- г) бюрократія

47. До тоталітарних режимів відносять...

- а) фашистський

- б) націонал-соціалістський
- в) більшовицький
- г) усі перераховані

48. Який політичний режим є перехідним від тоталітаризму до демократії

- а) охлократичний
- б) авторитарний
- в) анархічний
- г) теократичний

49. Ознаками якого режиму є багатопартійність та розподіл влади?

- а) тоталітарного
- б) авторитарного
- в) демократичного
- г) теократичного

50. Фашизм як ідеологія виник у ...

- а) Німеччині
- б) Японії
- в) Італії
- г) СРСР

51. В якому судженні виражена основна функція держави з позиції соціал-демократії:

- а) справедливо розподіляти бюджетні кошти
- б) захищати інтереси правлячої еліти
- в) забезпечувати домінування в геополітичному просторі
- г) всі відповіді правильні?

52. Тоталітарний режим на відміну від авторитарного передбачає:

- а) одноособову владу
- б) відсутність виборів
- в) тотальну ідеологічну обробку мас
- г) переслідування опозиції

53. Тоталітарний режим на відміну від авторитарного карає за:

- а) реальну опозиційність
- б) виступи проти окремих недоліків режиму
- в) опозиційні переконання
- г) всі відповіді правильні

54. Яка з дефініцій відображає суть політичного режиму:

- а) політичний режим – це елемент форми держави
- б) політичний режим – це елемент політичної системи
- в) політичний режим – це реальний стан політичної системи в певних політичних умовах
- г) сукупність головних прийомів і засобів здійснення політичної влади

55. Критика посадових осіб будь-якого рівня управління допускається при політичному режимі:

- а) демократичному
- б) тоталітарному
- в) авторитарному
- г) теократичному

56. Яка з дефініцій відображає суть політичного режиму:

- а) політичний режим – це елемент форми держави
- б) політичний режим – це елемент політичної системи
- в) політичний режим – це реальний стан політичної системи в певних політичних умовах
- г) сукупність головних прийомів і засобів здійснення політичної влади

57. Націоналізм має прогресивне значення в умовах:

- а) боротьби за національний суверенітет
- б) демократизації політичних інститутів
- в) становлення вільного ринку
- г) консолідації нації

58. Ознаками якого режиму є багатопартійність та розподіл влади?

- а) тоталітарного

- б) авторитарного
- в) демократичного
- г) теократичного

59. Авторитарна політична культура відзначається

- а) підданським ставленням до влади
- б) толерантним ставленням до інших культур
- в) аполітичністю
- г) негативним ставленням до влади взагалі

60. Менталітет це:

- а) різновид політичної поведінки
- б) відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь
- в) форма правління
- г) інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства

61. Активістська політична культура, за Г. Алмондом, передбачає:

- а) віру у харизматичного лідера
- б) підтримку на виборах національно-патріотичних сил
- в) вплив на владу громадських організацій
- г) організаційна підтримка прогресивного курсу глави держави

62. Якому партійному напрямку відповідає гасло «Україна для українців»:

- а) лівому
- б) лівоцентристському
- в) правоцентристському
- г) праворадикальному?

63. Яка з наведених ідеологій не є різновидом націоналізму:

- а) лібералізм
- б) нацизм
- в) шовінізм
- г) фашизм

64. Для мусульманської моделі політичної системи характерні такі ознаки:

- а) політичний плюралізм
- б) вагома роль духовенства в політичному житті
- в) розвинутий парламентаризм
- г) збалансований механізм державної влади

65. Характерними ознаками кадрової партії є:

- а) наявність членських внесків
- б) наявність партійної ідентифікації
- в) наявність професійного апарату
- г) всі відповіді правильні

66. Політична система є підсистемою:

- а) держави
- б) нації
- в) суспільства
- г) соціально-класової структури

67. Як називається еліта за знатним походженням:

- а) олігархія
- б) номенклатура
- в) аристократія
- г) плутократія?

68. Лідером вважається особа, яка:

- а) здійснює керівництво організацією
- б) має вагомий вплив на людей, але формально не здійснює управління
- в) поєднує керівний статус із лідерськими рисами
- г) всі відповіді правильні

69. Еліта на відміну від інших соціальних груп:

- а) має вищий соціальний статус
- б) здійснює управління суспільством
- в) має значні досягнення у професійній сфері
- г) всі відповіді правильні

70. Лідер, як правило, на відміну від вождя:

- а) виражає інтереси всього народу
- б) здійснює керівництво партією, яка очолює державу
- в) має перевагу завдяки харизмі, а не професійним якостям
- г) перебуває у постійній конкуренції

71. До політичної еліти державного рівня не належать:

- а) лідери партій урядової коаліції
- б) лідери парламентської опозиції
- в) лідери позапарламентських партій
- г) всі відповіді правильні

72. Конкуренція на відміну від конфлікту передбачає:

- а) жорстке протистояння інтересів різних соціальних груп
- б) жорстке протистояння між політичними силами з різними ідеологічними цінностями
- в) змагання між політичними силами за довіру виборців
- г) насильницьке знищення противника

73. Назвіть антонім до терміну «еліта»:

- а) істеблішмент
- б) аристократія
- в) номенклатура
- г) юрба

74. До постійних членів Ради Безпеки ООН належать:

- а) Японія
- б) Німеччина
- в) Росія
- г) Індія

75. Міжнародний правовий порядок забезпечується:

- а) міжнародними правовими нормами
- б) військовою силою США і НАТО
- в) балансом сил основних геополітичних гравців
- г) усі відповіді правильні

Список джерел та літератури для поглибленого вивчення курсу

I. Джерела для поглибленого вивчення курсу:

1. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20>.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
3. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.
4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%20-%D0%B2%D1%80>.
5. *Арістотель*. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>.
6. *Вебер, Макс*. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994. 261 с. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbr.htm>.
7. *Вебер, Макс*. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. Київ: Основи, 1998. 534 с. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbr.htm>.
8. *Міхновський М.І.* Самостійна Україна. Київ : Діокор, 2002. 80 с.
9. *Нікколо Мак'явеллі*. Державець URL: <https://www.rulit.me/books/derzhavec-read-548057-1.html>.
10. Писання преподобного Феодосія Печерського. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr59.htm>.
11. *Платон*. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>.
12. Повість минулих літ. Літопис руський. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit01.htm>.
13. *Руссо, Жан-Жак*. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. 349 с. URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous.htm>.
14. *Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.* Історія політичної думки / Пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с. URL: <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd.htm>.

15. Списки «Книг буття українського народу» вилучені зі справ Кирило-Мефодіївського товариства. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/kmt02.htm>.

16. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 2. Кн. 1. XVI ст./ Упор., передм., приміт. В. Шевчука. 560 с.

17. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 2. Кн.2. Перша половина XVII ст. / Упор., прим. В. Шевчука. 536 с.

II. Література:

1. *Адам Б. Селігман*. Ідея громадянського суспільства / Пер. з англ. О. Камінського. Київ, 2000. 248 с. URL: [http:// litopys. org. ua/selig/sel.htm](http://litopys.org.ua/selig/sel.htm)

2. *Андрусяк Т.* Історія політичних та правових вчень. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 217 с.

3. *Бобков Ф. Д.* Современный глобальный капитализм. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 351 с.

4. *Бойко О. Д.* Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія. Київ : ІПіЕНД, 2002. 306 с.

5. *Брюкенен П. Дж.* Смерть Запада. Москва : ООО « АСТ», 2003. 444 с.

6. *Данилов А. Н.* Переходное общество: проблемы системной трансформации. Минск : Універсітэцкае, 1997. 431 с.

7. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / *С. Makeєв* (керівник авт. колективу) Київ : Політична думка, 1997. 508 с.

8. *Зиновьев А. А.* Запад. Москва : Из-во Эксмо, 2003. 512 с.

9. *Кара-Мурза С. Г.* Идеология и мать её наука. Москва : Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2002. 256 с.

10. *Кара-Мурза С. Г.* Истмат и проблема Восток-Запад. Москва : Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2002. 257 с.

11. *Куманецкий К.* История культуры Древней Греции и Рима. Москва: Высшая школа, 1990. 351 с.

12. *Кормич Л. І. Шелест Д.С.* Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України. Київ: АВРІО, 2004. 262 с.

13. *Лавринович О.* Чи можливе в Україні громадянське суспільство? *Громадські ініціативи.* 1999. № 2. С. 3-6.
14. *Левчук К. І.* Громадські організації України: створення та діяльність (1985 – 1996 рр.) Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2009. 320 с.
15. *Лойко Л. І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. Київ : ПЦ «Фоліант», 2005. 634 с.
16. *Мизес Л.* Теория и история: интерпретация социально-экономической эволюции. Челябинск : Социум, 2007. 374 с.
17. *Мельников Д. Е., Чёрная Л. Б.* Империя смерти. Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933-1945. Москва : Политиздат, 1987. 414 с.
18. *Михальченко М., Самчук З.* Україна доби межичасся. Київ : 1998. 288 с.
19. *Оглоблин О.* Бендерська конституція 1710 року. URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl20.htm>.
20. *Панарин А.С.* Искушение глобализмом. Москва : Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2002. 416 с.
21. *Пілон Д. Д.* Глобальна революція та потреба у громадській освіті у колишньому Радянському блоці. Київ : Міжнародна Фундація Виборчих Систем (IFES), 1995. 23 с.
22. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ ст. Київ : Либідь, 1996. 224 с.
23. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу); Заг. ред-ція.: Є. Бистрицький (розд. 1), В. Полохало (розд. 2), С. Макеєв (розд. 3), О. Дергачов (розд. 4). Київ : Політична думка, 1995. 368 с.
24. *Вінніков О., Лацуба М., Сідельнік Л.* Пріоритети розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ : Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. 188 с.
25. *Пригожин И.* Философия нестабильности. *Вопросы философии* 1991. № 6. С. 46-52.
26. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2017, 56 с. URL: http://ru.niss.gov.ua/content/articles/files/AD_GromSuspilstvo_pp1-56_press-25fe8.pdf.

27. *Рассел, Бертран.* Історія західної філософії / Пер. з англ. *Ю. Лісняка, П. Таращука.* Київ : Основи, 1995. 759 с. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>
28. *Беренштейн Л. Ю., Панченко П. П., Левчук К. І.* Розбудова громадянського суспільства в Україні. Київ : Центр ГГ, 1999. 256 с.
29. *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). Київ: Вид. ПАРАПАН, 2002. 396 с. URL: <http://litopys.org.ua/salto/salt.htm>.
30. *Слотюк П.В.* Природа війни в концептах Н. Макіавеллі. *Virtus January.* №30, 2019. С. 231-240.
31. *Сміт Е.* Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. *М. Климчука і Т. Цимбала.* Київ: Ніка-Центр, 2006. 320 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smg.htm>.
32. Суспільно-політичні трансформації в Україні : від задумів до реальності / *В. Ф. Солдатенко* та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2009. 536 с.
33. Сумерки глобалізації. Настольная книга антиглобалиста: Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. 348 с.
34. Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку / *Балабанов Г. В.* та ін.. Київ : АПСВ, 2005. 192 с.
35. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек. Москва : АСТ, 2010. 592 с.
36. *Фукуяма Ф.* Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку / Пер. з англ. *В. Дмитрука.* Львів : Кальварія, 2005. 380 с.
37. *Хантингтон Самюэль.* Столкновение цивилизаций. Москва : АСТ, 2014. 576 с.
38. *Хвостова К. В.* Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука // Новая и новейшая история. 2006. № 2. С. 22-33.
39. *Удовик С. Л.* Глобализация: семиотические подходы. Киев : «Валкер», 2002. 480 с.

Термінологічний словник

Абдикація – тип переходу до демократії, за якого відбувається швидка "добровільна" передача влади від старої до нової еліти - під тиском масових рухів чи певних очевидних провалів у внутрішній або зовнішній політиці, що роблять владу старої еліти повністю нелегітимною.

Абсентеїзм – ігнорування громадянами виборів та інших форм народного волевиявлення, їхня неучасть у громадському й політичному житті.

Автономія – обмежена політична, адміністративна й/або культурна самостійність частини держави, населення якої володіє спільними, найчастіше етнокультурними ознаками.

Авторитаризм – тип політичного режиму, який, на перший погляд, допускає ідеологічний плюралізм та багатопартійність, а насправді влада перебуває в руках вузького кола осіб або диктатора, підтримується силою та вибірковими репресіями і фактично не обмежена законом.

«Адміністративний ресурс» – умовний термін, яким у перехідних суспільствах прийнято позначати політичну практику використання працівниками установ державної влади свого службового становища для впливу (часто незаконного) на перебіг і результати виборчої кампанії або інших політичних подій і процесів.

Активістська політична культура (культура участі) – «чистий» тип політичної культури, за якого громадяни проявляють великий інтерес до всього, що відбувається в політичному житті і самі беруть у ньому активну участь.

«Активна» несвобода особи – тип політичної поведінки, який нав'язується тоталітарним режимом своїм громадянам. Передбачає не лише їхнє беззаперечне підкорення владі, а й постійну активну підтримку режиму, систематичне демонстрування лояльності до нього.

Активне виборче право – право обирати членів представницьких органів влади.

Альтернативні партійні системи – такий тип політичної організації, за якого владні структури формуються на основі конкурентних виборів і на зміну одній правлячій партії завжди може прийти інша. Існують в демократичних державах.

Анархія – стан владних відносин, за якого еліта втрачає контроль за перебігом подій у суспільстві, а народ перестає вважати її охоронцем важливих суспільних вартостей.

Асоціація – а) громадське об'єднання на засадах добровільності й самокерування, один з головних елементів громадянського суспільства; б) об'єднання кількох громадських організацій.

Атомізоване суспільство – суспільство з дихотомічною соціальною структурою, в якому вузькому прошарку політичної еліти, що перетворюється на панівний клас завдяки реальному розпорядженню державною власністю, протистоїть аморфна, неструктурована маса безправних людей, що не мають власності.

Багатонаціональна держава – держава, в якій, окрім заголовної нації, проживає певне число інших народів на своїй етнічній території.

Багатопартійність – основна форма політичного плюралізму, що забезпечує змагальність при здобутті і здійсненні влади в демократичних суспільствах.

Бездіяльність політична – виключеність особи з усіх форм політичної активності внаслідок різних причин: низького рівня розвитку даної особи; розчарування в політичних інститутах; політичної апатії через повне неприйняття політичної системи; політичної нейтральності внаслідок задоволеності станом справ у суспільстві.

Біхевіоризм – один з методів політичної науки та її напрям, що панував у США з кінця 20-х-початку 30-х років і до кінця 60-х років. Біхевіоризм заперечує цінність загальних теорій та зосереджується на опрацюванні технічних прийомів прикладного дослідження політики, зокрема неформальних аспектів державного управління.

Бюрократія – а) багаторівнева організація державних інституцій, а також осіб, які професійно займаються управлінням; б) система управління, що спирається на цю організацію.

Верифікація прогнозу – оцінка вірогідності, точності, обґрунтованості прогнозу.

Верховна Рада України – орган представницької влади, вищий законодавчий орган Української держави, покликаний виражати і узгоджувати інтереси суспільних груп, виробляти прийнятні для суспільства підходи до розв'язання проблем і

приймати загальнообов'язкові рішення (закони та постанови), поєднуючи політичну волю з фаховістю, представництво інтересів з компетентністю.

Вето (заборонне або відкладене) – акт глави держави, верхньої палати парламенту чи іншого наділеного цим правом органу (наприклад, Ради безпеки ООН) щодо призупинення введення в дію або заборону на впровадження певних законів і постанов.

Виборча кампанія – комплекс заходів і процедур формування державних та громадських виборних органів.

Виборча система – сукупність встановлених законом правил організації та проведення політичних виборів, критеріїв і способів визначення їх результатів. Розрізняють мажоритарну, плюральну, пропорційну та змішану виборчі системи.

Влада політична – здатність суспільних груп та індивідів, які їх представляють, впроваджувати в суспільне життя рішення, що виражають їхню волю.

Владні центри – безпосереднє оточення державних лідерів (президента, спікера парламенту, глави уряду, лідерів опозиції), які представлені в органах законодавчої і виконавчої влади.

Внутрішня політика держави – діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів та задоволення потреб суспільних груп і спільнот, на стабільний розвиток або перетворення усіх сфер суспільства. Об'єктами внутрішньої політики різною мірою є виробництво й розподіл, охорона громадського порядку і гарантування державної безпеки, охорона здоров'я, освіта, культура тощо.

Геополітика – вчення про закономірності взаємозв'язку політики та географічних факторів життєвого простору.

Глобалізація – процес універсалізації світу, кількісного зростання й інтенсифікації політичних, економічних, соціальних, культурних зв'язків і стосунків держав світу, створення щільно пов'язаної глобальної системи співжиття держав і народів.

Громадська думка – публічно висловлене ставлення великих груп людей до суспільних справ: проблем розвитку політичної системи, економіки, освіти тощо.

Громадянин – політично-правовий статус особи, яким вона наділена в стосунках з державою та суспільством і який є підставою

для володіння нею певними правами та обов'язками, що визначаються конституцією та законами.

Громадянська війна – внутрішній збройний конфлікт у державі між двома або більше сторонами через розбіжності поглядів щодо майбутнього ладу цієї країни.

Громадянська політична культура – змішаний тип політичної культури, в якому норми раціонально-активістської поведінки добре уживаються з елементами патріархальної та підданської культур. Це культура довіри, участі і підтримки, яка найкраще забезпечує політичну стабільність.

Громадянське суспільство – сфера спілкування й солідарності, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій громадян, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави.

Групи інтересів – групи людей, об'єднаних спільністю усвідомлених потреб та інтересів і прагненням їх захистити.

Групи тиску – організовані групи інтересів в дії; об'єднання громадян, що включилися в політичний процес заради врахування своїх вимог при виробленні та здійсненні державної політики.

Делегітимація влади – втрата владою правочинності, невизнання народом законності панування даної еліти через її неспроможність забезпечити ефективне управління державою.

Демографічна політика – комплекс програмних установок, соціально значимих цілей та практичної діяльності державних інституцій, спрямованих на регулювання процесів відтворення населення, чисельності регіональних, етнічних та інших спільнот, формування суспільно необхідного трудового потенціалу, захист материнства і дитинства, управління міграційними процесами.

Демократична політична культура – ціннісні орієнтації, зразки політичної поведінки, що відповідають таким принципам демократичного режиму, як свобода, рівність, плюралізм, змагальність при здобутті і здійсненні влади, відповідальність владної еліти перед народом тощо.

Демократія (букв, народовладдя) – політичний режим, форма правління, суспільний лад, що забезпечують управління суспільними справами за участю й в інтересах народу.

Депутат – виборний член представницького органу влади - парламенту чи зібрання нижчого рівня; уповноважена особа, що приймає рішення від імені й на користь своїх виборців.

Держава – а) структурована і правовим шляхом унормована суверенна суспільна (публічна) влада, що здійснює контроль над певною територією і виступає від імені всього суспільства при вирішенні внутрішніх і зовнішніх питань; б) політично організоване в межах визнаних кордонів суспільство з суверенною владою на чолі.

Державна політика – свідома діяльність владних структур та органів державного управління, спрямована на регулювання суспільних відносин; спосіб суспільного врядування, що передбачає вироблення і здійснення політичних курсів і програм економічного, соціального та культурного розвитку.

Державне управління – адміністративно-управлінська діяльність державних установ з метою досягнення національних цілей і завдань; цілісна система органів адміністративного апарату, що діють на національному, регіональному та місцевому рівнях з різним ступенем централізації та децентралізації його функцій.

Державний суверенітет – володіння державою всією повнотою влади в усіх сферах зовнішньополітичної діяльності, незалежність від інших держав чи їх об'єднань у визначенні чи здійсненні зовнішньої політики, непідпорядкованість будь-якій іноземній владі.

Державно-територіальний устрій – територіально-політична організація держави, політично-правовий статус її складових частин та принципи їх взаємовідносин з центральними органами влади і між собою.

Дихотомічне (двохполюсне) суспільство - суспільство, чітко поділене на два протилежні табори: привілейовані і політично впливові верхи та знедолені й безправні низи. Наслідком є гострі класові конфлікти й політична нестабільність.

Діяльність політична – специфічна форма активного ставлення людей до свого суспільного середовища, намагання його цілеспрямовано регулювати й змінювати за допомогою фактору влади.

Доктринальні різновиди націоналізму – видозміни націоналістичної ідеології, зміст яких залежить від розуміння суті завдань національного руху тими політичними силами, які

послугуються ідеологією націоналізму, та від методів політичної діяльності, до яких ці сили схильні (або до яких їх схиляють обставини). Відповідно розрізняють демократичний націоналізм, національний екстремізм та шовінізм.

Думка політична – сукупність поглядів, ідей, концепцій, що стосуються політичного життя людей і відображені в теоретичних працях, публіцистиці, історичних творах, релігійній і художній літературі.

Екологічна політика – політична й управлінська діяльність державних інституцій, спрямована на вироблення й реалізацію комплексу заходів щодо забезпечення гармонійної взаємодії людини і природи, охорони довкілля, раціонального та ощадливого використання природних ресурсів.

Екстремізм політичний — сповідування крайніх, радикальних поглядів та застосування насильницьких, у тому числі й неконституційних засобів у політичній боротьбі деякими суб'єктами політичного процесу (партіями, групами тиску тощо). Існує *правий* і *лівий* екстремізм. Однією з найнебезпечніших його форм на нинішньому етапі є тероризм.

Електорат – корпус виборців; сукупність громадян, які користуються активним виборчим правом.

Еліта – верства, суспільна меншість, представники якої володіють такими соціальними та інтелектуальними якостями, які дають їм можливість відігравати провідні ролі в усьому суспільстві або в окремих його сферах.

Еліта політична – суспільна верства, що бере участь у здійсненні влади, забезпечує збереження та відтворення політичних цінностей і політичної системи, займає провідні позиції в політичному житті.

Еввайронменталізм – відносно нові ідеологія та рух, що мають на меті переорієнтувати сучасну цивілізацію на збереження і покращання природного довкілля.

Етнополітика в Україні – політична й управлінська діяльність державних інституцій, спрямована на відродження української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, гарантування етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин, досягнення міжнаціональної злагоди.

Етнос – народ, що є стійкою, історично сформованою спільнотою людей, яких єднає спільна територія, історичне минуле та належність до однієї культури. Може перебувати на різних рівнях консолідації та самоусвідомлення.

Законодавча влада – самостійна, а за деякими версіями теорії поділу влади - верховна гілка державної влади, призначення якої - ухвалювати нові і змінювати чинні закони, здійснювати контроль за їх виконанням. Законодавчий орган (парламент) у демократичних системах виконує також іншу важливу функцію - представництва інтересів громадян, а також бере участь у формуванні інших державних органів (виконавчих, судових), здійснює контроль за їх діяльністю.

Законодавча ініціатива – внесення на розгляд законодавчого органу (парламенту) законопроектів у відповідності до встановленої процедури. Особи та інституції, наділені правом законодавчої ініціативи, визначаються конституційно.

Змішана (пропорційно-мажоритарна) виборча система – різновид виборчої системи, за якої частина мандатів представницького органу розподіляється за результатами голосування в мажоритарних одномандатних виборчих округах, а інша частина — за пропорційним принципом, що поширюється на результати голосування за партійними списками в одному або кількох багатомандатних округах. Діяла в Україні з 1997 року по 2006 р.

Змішана форма державного правління – спосіб організації державної влади, що поєднує ознаки президентської та парламентської форм правління. За задумом, мала поєднати силу та оперативність керівництва всенародно обраного глави держави (перевага президентської форми врядування) з відповідальністю уряду перед представницьким органом (перевага парламентських систем). У посткомуністичних країнах розрізняють президентсько-парламентський (Росія, Україна) та парламентсько-президентський (Польща) варіанти змішаної моделі.

Зовнішня політика держави – комплекс дій певної держави, спрямованих на встановлення і підтримку стосунків з іншими державами та міжнародним співтовариством загалом, захист власних національних інтересів та поширення впливу на інших суб'єктів міжнародних відносин.

Ідеологічна доктрина – видозміна ідеології у процесі її використання певним політичним суб'єктом, який визначає мету і способи своєї політичної діяльності.

Ідеологія – теоретично узагальнена система поглядів і переконань стосовно суспільства, в якій теоретичне та емпіричне знання переплітається з віруваннями і ціннісними орієнтаціями.

Імідж політичний – цілеспрямовано створений образ-уявлення про певного суб'єкта політики (особу, партію), що надає йому більшої виразності і розрахований переважно на позитивне сприйняття його народом.

Імперія – тип державно-територіального устрою; велика складна держава, до складу якої включені (переважно насильницьким шляхом) інші держави, суміжні чи заморські території, що мають статус колоній. Ступінь інтеграції і об'єм повноважень її складових частин - різний і залежить від рівня розвитку комунікацій, могутності метрополії тощо.

Імпічмент – передбачена конституціями низки країн процедура притягнення президента країни до відповідальності й можливого відлучення його від влади та передачі судовим органам, якщо він скоїв правопорушення (здебільшого йдеться про злочини проти держави), які згідно з конституцією підлягають такому звинуваченню.

Імунітет – привілей юридичної недоторканості державної посадової особи чи депутата, що містить різні ступені їх захисту від цивільної, кримінальної, фінансової, адміністративної відповідальності на час перебування на цих посадах.

Інноваційна політична технологія – заснована на нових ідеях система прийомів і технік досягнення бажаного результату в політиці.

Інституції політичні – організаційно оформлені політичні інститути; установи, що виконують політичні функції.

Інтерес політичний – такий прояв різноманітних потреб людини, який спонукає її до ознайомлення з політичним життям і до участі в ньому.

Істеблішмент – відкрита правляча еліта, яка формується на основі спонтанного припливу нових членів, які мають особисті досягнення у політиці, здобули популярність серед мас своїм

професіоналізмом, компетентністю, ініціативністю, врахуванням громадської думки.

Кабінет Міністрів України – вищий орган в системі органів виконавчої влади, який координує і спрямовує роботу інших виконавчих установ, забезпечує здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Класи соціальні – елементи соціальної структури суспільства, колективні суб'єкти політики, боротьба між якими розглядалась марксизмом як головна рушійна сила історії. Натомість, теорія соціальної стратифікації розглядає класи лише як зручний інструмент соціального аналізу.

Компроміс – згода, порозуміння з політичним противником, що досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консенсус – а) громадянська злагода, що базується на загальній згоді членів суспільства щодо найважливіших суспільних цінностей, загального стану суспільних відносин, стратегічних і тактичних завдань державної політики; б) принцип вироблення й ухвалення колегіальних рішень шляхом узгодження позицій і пошуку формулювань, прийнятних для усіх сторін без винятку.

Консерватизм – різновид ідеології та ідейно-політична позиція, пов'язана із захистом приватної власності, соціальної нерівності, вільного ринку, елітарності в системі правління, моралі і традицій.

Консолідація в політиці – форма політичної взаємодії, що веде до об'єднання груп інтересів заради досягнення спільних цілей. Може набувати форми створення виборчого блоку, об'єднання фракцій у парламенті на підтримку того чи іншого рішення, узгоджених масових дій заради здійснення тиску на уряд чи парламент тощо.

Конституційний суд – невід'ємна складова частина судової та політичної системи правових держав. Його функція полягає у забезпеченні дотримання конституції, насамперед при прийнятті нових законодавчих актів (законів, указів, постанов тощо), а також ратифікації міжнародних угод та внесенні поправок до самої конституції.

Конституційні норми – норми, що мають верховенство в правовій системі держави і виступають основним правовим регулятором політичного процесу. За допомогою конституційних

норм утверджуються загально визнані принципи функціонування політичної системи, відбувається легітимація політичної влади та стабілізація політичних відносин.

Конституціоналізм – збігання (конгруентність) формальних, встановлених конституцією правил регулювання політико-правових відносин з реальними відносинами в суспільстві

Конституція – основний закон держави, сукупність правових норм найвищої юридичної сили, які формулюють і затверджують найзагальніші, основоположні принципи державного життя, утворення та реформування органів влади, здійснення владних повноважень, закріплюють головні засади суспільного й державного устрою країни, правовий стан особи.

Конституція України – політико-правовий документ, прийнятий у 1996 р., який визначає суспільний і державний лад, принципи та порядок утворення і функціонування органів державної влади, права та обов'язки громадян.

Контреліта – політично активна верства, з якої в майбутньому може бути сформований новий тип еліти, що прийде на зміну існуючій.

Конфедерація – постійне об'єднання суверенних держав, що створюється заради досягнення якоїсь спільної мети (найчастіше зовнішньополітичної чи оборонної) і утворює спільні органи влади, які, проте, не мають верховенства над вищими органами влади окремих держав.

Конфлікт політичний – різновид соціальних конфліктів, *якай* зачіпає владні інституції або такі проблеми перерозподілу ресурсів, які не можуть бути вирішені без використання фактора влади.

Конфлікт соціальний – зіткнення протилежних інтересів, цінностей, прагнень, що веде до протиборства груп, які їх захищають.

Конформіст – тип політичної людини з середнім рівнем регламентованості поведінки і низьким рівнем політичної заангажованості; схильний пристосовуватись до спущених згори правил і не намагається їх змінювати.

Корпоративізм – система представництва і захисту інтересів через обмежену кількість жорстко визначених, ієрархічно впорядкованих і функціонально диференційованих груп інтересів, що укладають угоду з державою, якій надається право на участь у

підборі лідерів та призначення керівного складу цих груп, а також у формуванні їхніх вимог. Може бути демократичний і недемократичний.

Корупція – узагальнена назва злочинних дій державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, спрямованих на використання ними службового становища задля особистого збагачення, здійснення протиправних діянь на користь інших осіб в особистих корисливих інтересах.

Культура політична – система стійких уявлень, орієнтацій, цінностей, позицій, зразків поведінки у взаємовідносинах влади і народу, які виявляються в діях учасників політичного процесу.

Легітимація а) набуття владою легітимності, її "узаконення" в суспільній свідомості; б) підтвердження законності повноважень або рішень того чи іншого органу влади.

Легітимна еліта – політична еліта, яка реалізує владу, спираючись на широку підтримку народу, використовуючи методи переконання і компромісів.

Легітимність влади – стан, за якого правочинність влади визнається суспільством і міжнародним співтовариством; "узаконення" певного політичного режиму в свідомості людей.

Лібералізм – універсальна ідеологія, що ґрунтується на визнанні первинності прав і свобод особи та необхідності їх правового регулювання.

Ліві політичні партії і рухи – такі політичні організації, які пропонують радикальні суспільні зміни насамперед у напрямку розширення соціальної рівності. Це соціал-демократи, яких вважають лівоцентристами, а також соціалісти і комуністи. Серед останніх є лівоекстремістські організації, що проповідують класову та ідеологічну непримиренність, схвалюють збройні методи боротьби.

Лідер – член певної групи або цілого суспільства, за яким визнається право приймати відповідальні рішення в тій чи іншій ситуації; авторитетна особа, яка відіграє провідну роль в організації групи і регулює взаєностосунки між її членами.

Лідер неформальний – особа, що набула статусу лідера завдяки своїм особистим якостям.

Лідер політичний – особа, що має постійний пріоритетний вплив на окреме політичне об'єднання чи на все суспільство завдяки своїй участі в політиці.

Лідер формальний – особа, що набула статусу лідера завдяки керівній посаді, яку вона займає.

Лідер авторитарний – тип політичного лідера, що вбачає головну цінність влади в тому, що вона забезпечує можливість панувати над іншими, нав'язувати їм свою волю. В такий спосіб він намагається приховати свої слабкості, долає психологічні комплекси.

Лідер-гравець – тип політичного лідера, що розглядає **Лідер-прагматик** - тип політичного лідера, що розглядає владу як джерело особистих вигод: багатства, престижу, слави тощо - і саме тому змагається за неї. Суспільні інтереси важливі для нього настільки, наскільки від їх врахування залежить його особистий вигравш.

Лобіювання – вплив, переважно неформальний, певних груп інтересів (представників бізнесу, військових структур, організованих соціальних і національних груп) на державні органи чи окремих їх членів - законодавців і державних чиновників - з метою прийняття або відхилення тих чи інших рішень, надання бюджетних асигнувань, отримання державних посад тощо.

Мажоритарна виборча система – такий порядок проведення виборів та визначення їх результатів, за якого обраними до представницького органу вважаються кандидати, що отримали абсолютну більшість голосів.

Макіавеллізм – тип політичної поведінки, що виносить моральні критерії за рамки політичного вибору, сповідуючи принцип "мета виправдовує засоби".

Маркетинг політичний – сукупність методів і способів цілеспрямованого впливу суб'єкта політики на різні соціальні групи з метою донести до них вигідну про себе інформацію у найбільш доступній формі і через найбільш ефективні канали її поширення.

Масова політична свідомість – знання та уявлення широкого загалу про політику, його ставлення до політичних проблем, інститутів та діячів. Частково формується на базі різних ідеологій та закріплених в політичній культурі стереотипів, а частково - на основі власного досвіду.

Меритократія – еліта знань і компетентності, яка формується на підставі особистих заслуг.

Методи політології – сукупність способів здобуття політичних знань: загальнонаукових, логічних, емпіричних.

Міжнародна безпека – стан відносин між державами і народами, який виключає порушення миру та створення реальної загрози розвитку людства.

Міжнародна криза – конфліктна ситуація, в якій задіяні життєво важливі інтереси суб'єктів міжнародної політики; події розвиваються швидко й непередбачувано; сторони мають обмежений час для прийняття рішень; напруженість, однак, не переростає у збройний конфлікт.

Міжнародні відносини – особливий тип суспільних відносин, що виходять за межі внутрішніх стосунків даної територіально визначеної держави; система міждержавних і недержавних взаємодій у глобальному, регіональному масштабі або на рівні двосторонніх відносин.

Місцеве самоврядування – гарантоване право та реальна здатність місцевих територіальних громад самостійно, незалежно і ефективно вирішувати питання місцевого значення в межах повноважень, визначених законом, і власної фінансової бази.

Мова державна – конституційно закріплена мова державних установ, вживання якої є обов'язковим для усіх державних службовців. Зазвичай нею є мова заголовної (титульної) нації. Вона є елементом спільної соціетальної культури політичної нації, що так чи інакше формується в кордонах кожної національної держави і служить засобом консолідації.

Мова політична – певним чином організована загальна мова, що найбільш активно використовується в політичних текстах.

Монархія – форма правління, за якої найвища державна влада повністю або частково належить одній особі, здійснюється за спадковим правом і не є похідною від якої-небудь іншої влади.

Націоналізм – рух нації до політичної незалежності, до власної державності, до забезпечення умов для збереження і розвитку своєї ідентичності і культури; ідеологія, що обслуговує цей рух, обґрунтовуючи пріоритетність національних інтересів, формулюючи цілі і цінності нації як колективного суб'єкта політичного процесу.

Національна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Національна держава (за її внутрішньою структурою; в даному випадку термін вживають у строгому значенні) — політично організоване суспільство, в межах якого нація здійснює суверенітет над своєю територією, що означена загальноновизнаними кордонами. Окрім заголовної нації, у країні відсутні інші народи, що проживають на своїй етнічній території і мають певну форму власної державності або претендують на її створення.

Національна еліта — інтегрована сукупність еліт усіх суспільних сфер, об'єднаних прагненням втілити в життя національну ідею, утверджувати і розвивати національну державу, захищати національні інтереси.

Національна ідея — концентрований вираз уявлень нації про спосіб і головний напрям власного самоствердження, про свою специфіку(унікальність), своє місце серед інших народів і цінність для людської цивілізації.

Національна меншина — невідоміантна національна або етнічна група, що виявляє почуття солідарності і не може захистити свої інтереси засобами мажоритарної демократії. Національне відродження - багатоступеневий процес інтенсифікації етнополітичного життя, «пробудження народів», що може зазнавати спадів і піднесень, і завершується, як правило, творенням національної держави.

Національне самовизначення — самостійне вирішення нацією своєї долі шляхом утворення власної незалежної держави, здобуття автономії або іншим шляхом.

Національний суверенітет — повновладдя нації, оволодіння нею усіма можливостями розпоряджатися власною долею.

Національні інтереси у зовнішній політиці — мотиви міжнародної діяльності держави, які пов'язуються з основними потребами її громадян та/або проголошуються пріоритетними цінностями, захист, збереження і примноження яких є істотними для існування даної держави.

Нація — модерна етнополітична спільнота, якій притаманний високий рівень консолідації та самоусвідомлення, спільна культура, включеність в політичне життя, наявність або прагнення до утворення власної держави.

Нація етнічна — спільнота з політизованою свідомістю, джерелом національної ідентичності якої є її етнокультурна

окремішність. Протягом певного часу може існувати, не маючи власної держави.

Нація політична – державний народ, національна ідентичність якого формується на підставі громадянства, належності до певної держави, схвалення її найголовніших політичних цінностей.

Номенклатура – партійна і державна командно-адміністративна верхівка, яка забезпечує керівництво політичним і суспільним життям на основі ієрархічності, закритості, заідеологізованості; коло посадових осіб, призначення яких відбувається шляхом «просіювання» списків кандидатур на предмет лояльності системі.

Норми політичні – різновид соціальних норм, що регулюють відносини між соціальними групами та індивідами з приводу політичної влади, встановлюють взаємозалежності між політичними цілями і засобами їх досягнення, служать засобом інституціалізації політичної практики.

Норми права – встановлені державою загальнообов'язкові правила, що мають чітко визначену форму (закон, указ, декрет, постанова) і передбачають можливість застосування державного примусу для їх імплементації.

Олігарх – можновладець, один з небагатьох реальних правителів держави, що зосереджує в своїх руках економічну й політичну владу водночас.

Олігархія – форма врядування, за якої влада перебуває в руках невеликої й нерепрезентативної групи, що здійснює правління у своїх власних інтересах, ігноруючи інтереси загальносуспільні; політичне панування невеликої групи можновладців.

Омбудсмен (уповноважений з прав людини) – спеціальна посадова особа, що стежить за дотриманням прав людини. Омбудсмена обирають або призначають владні органи (в Україні - Верховна Рада), а в деяких країнах - також приватні особи й громадські об'єднання.

Опозиція – будь-яка політично організована група, що протистоїть уряду, критикує його і прагне здобути владу; легальна (узаконена) та активно діюча опозиція - одна з головних ознак демократичного ладу.

Парламент – загальна назва найвищого представницького й законодавчого органу влади в демократичних державах, *депутатів* до якого обирає народ (частину його членів — сенаторів тощо - в деяких країнах призначають). Назви парламентів в окремих країнах різняться (Сейм, Національні збори, Конгрес, Верховна Рада). Внутрішній організації парламентів також притаманні значні відмінності, але принципи і зміст їхньої діяльності в демократичних країнах в основному однакові.

Парламентська форма врядування – така форма організації найвищих органів державної влади, за якої уряд (Кабінет міністрів на чолі з Прем'єр-міністром) формується парламентом і є йому підзвітний. Існує у двох різновидах: парламентська республіка (ФРН, Італія) та парламентська монархія (Великобританія, Швеція, Японія). Главою держави, що виконує представницькі та консолідаційні функції, маючи мінімальний обсяг реальної влади, відповідно є президент та монарх (король, імператор).

Парламентська фракція – організована група депутатів парламенту чи органів місцевого самоврядування (легіслатур), які належать до однієї або кількох, близьких за своїми цілями політичних партій, які прагнуть дотримуватися в колегіальному органі спільної політичної лінії й досягнути певних результатів.

Партійна система – організований за участю партій механізм здобуття і реалізації політичної влади.

«Партія влади» в перехідних суспільствах – умовний термін, що відображає специфіку структуризації впливових «владних центрів» в умовах недостатньої зрілості багатопартійної системи як механізму здобуття і здійснення влади. В період неконсолідованої демократії залишається синонімом поняття «правляча еліта», яка використовує усі доступні засоби для збереження свого панівного становища, не виявляє готовності уступити владу іншій політичній силі на демократичних засадах. В Україні та інших президентсько-парламентських системах «партія влади» групується та перегрупується навколо президента держави.

«Партія-держава» – своєрідний симбіоз політичних інститутів, що є однією з головних ознак тоталітарного режиму: передбачає повне підпорядкування правлячою партією всіх державних інституцій, фактичне їх злиття з партійними органами, які дістають необмежену владу над суспільством.

Партія політична – один із найсуттєвіших структурних елементів політичної системи демократичних країн, відносно стійка політична організація, що створюється певними групами громадян задля участі в здійсненні влади.

Партія правляча у демократичних системах – партія, що перемогла на виборах, має більшість місць у парламенті за умов парламентської форми державного правління, формує уряд на чолі з Прем'єр-міністром, який, зазвичай, є її лідером.

Пасивне виборче право – право бути обраним до представницьких органів влади.

Патріархальна політична культура – «чистий» тип політичної культури, що відзначається повною відсутністю у населення країни інтересу до політичної системи.

Підданська політична культура – «чистий» тип політичної культури, за якого члени суспільства зацікавлені результатами діяльності політичної системи, але їх мало цікавить, яким чином ці результати досягаються.

Плебіцит – а) опитування населення про приналежність території, на якій воно проживає, тій чи іншій державі; б) дорадче опитування населення з питань загальносуспільної ваги.

Плюралізм політичний – наявність та інституціалізована представленість різноманітних позицій суб'єктів політичного процесу.

Поведінка політична – та чи інша форма практичної взаємодії соціального суб'єкта з політичним середовищем, через які він виражає своє ставлення до політичної або всієї суспільної системи й інших соціальних об'єктів. Може бути активною або пасивною, виражатись у політичній заінтересованості та участі, або, навпаки, в політичній байдужості та неучасті.

Поліетнічна держава – держава, в якій, окрім заголовної нації, є значна кількість представників інших етнічних груп або національних меншин, територіально відірваних від основного «тіла» своїх націй.

Політика – суспільна діяльність, спрямована на здобуття і здійснення влади, прийняття і виконання владних рішень, формування органів влади та здійснення впливу на них. Визначення політики варіюються в залежності від теоретичного підходу до її аналізу.

Політологія (політична наука) – галузь знань, що поєднує вивчення змісту й інституційно-організаційних форм політичної діяльності, аналізує та прогнозує способи взаємодії учасників політичного процесу.

Права людини – поняття, що характеризує становище людини в її стосунках із державою, наявність можливостей для реалізації її домагань. Права людини мають природний і невідчужуваний характер і, згідно з сучасними уявленнями, гарантують людині особисту свободу, безпеку й недоторканність, оберігають її людську гідність, а також поширюються на її потреби та інтереси в соціально-економічній, політичній і культурній сферах.

Праві політичні партії і рухи – такі політичні організації, які захищають свободу, стоять на позиціях елітаризму, охорони традиційних цінностей і стосунків, включно з відносинами нерівності. Праві екстремісти (фашисти, терористи) сповідують расистські, шовіністичні та радикально-націоналістичні погляди, поділяють ідеї національної, расової або релігійної виключності та готові заради її впровадження на будь-які дії.

Правова держава – форма організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у визначеному конституцією порядку, гарантуються права і свободи людини, владні структури не втручаються у сферу громадянського суспільства.

Правові норми – а) загальнообов'язкові норми (насамперед, закони), що встановлюються і санкціонуються державою; б) норми, що є вираженням загальної волі народу й узгоджуються з принципом пріоритетності прав людини.

Представницька демократія – політичний лад, що базується на принципі делегування громадянами своїх повноважень обраним на певний час представникам, які репрезентують їхні інтереси, приймають рішення від їх імені і підзвітні їм; форма народовладдя, що передбачає опосередкований вплив громадян на управління державою.

Президентська республіка – форма врядування, за якої президент обирається всенародно і є главою держави та виконавчої влади; він формує й очолює уряд. Законодавча влада належить парламенту і діє незалежно.

Принцип абсолютної більшості – правило, що вимагає отримання прихильниками певного рішення більше, ніж 50% відсотків голосів (50% + 1 голос).

Принцип відносної більшості – правило, що вимагає отримання прихильниками певного рішення більшої кількості голосів, ніж їх отримала кожна інша пропозиція.

Принцип кваліфікованої більшості – правило, що вимагає отримання прихильниками певного рішення переконливо великої (зазвичай 2/3 або 3/4) частки голосів заради того, щоб легітимність прийнятого рішення ні в кого не викликала сумнівів. Найпоширеніший варіант кваліфікованої більшості - конституційна більшість, що застосовується при прийнятті конституції та внесенні поправок до неї.

Прогноз політичний – імовірнісне науково обґрунтоване судження про можливі стани політичного об'єкта в майбутньому і про альтернативні шляхи і терміни їх досягнення.

Прогнозування політичне – процес розробки прогнозів у сфері політичних і владних відносин.

Пропорційна виборча система – такий порядок голосування і розподілу парламентських місць, за якого вибори проводяться тільки в багатомандатних виборчих округах (загальнонаціональних або регіональних), а виборці голосують не за конкретну особу, а за запропоновані партіями списки кандидатів і за партійні програми. Мандати розподіляються у пропорції до отриманої кожною партією голосів, що забезпечує справедливість представництва найрізноманітніших інтересів і дає змогу малим партіям нарощувати свій потенціал.

Процес політичний – функціональна характеристика політичної системи, зміст якої визначається виконанням суб'єктами влади своїх специфічних ролей і функцій.

Пряма демократія – система врядування, за якої правом і обов'язком усіх громадян є участь у прийнятті важливих політичних рішень, управлінні державою.

Психологія політична – практична свідомість людей, що віддзеркалює конкретні, чуттєво зафіксовані факти їхнього політичного досвіду та оцінку цих фактів.

Режим політичний – сукупність реально вживаних (на відміну від формальних) форм і методів політичного панування, які

визначають характер відносин між владою і народом, рівень правової захищеності особи, виявляють ставлення владних структур та окремих осіб при владі до правових основ своєї діяльності.

Республіка – найбільш поширена в сучасному світі форма врядування, за якої найвища державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний визначений строк.

Ресурси влади – засоби, що їх використовує або може використати політична еліта для здійснення влади.

Референдум – всенародне голосування з важливих питань державного і суспільного життя, як правило, заради остаточного їх вирішення.

Рівність політична – демократичний принцип рівності людей, що увійшов до конституцій усіх демократичних країн. Передбачає рівність усіх громадян перед законом, рівну міру відповідальності за однакові дії, недопущення будь-яких привілеїв, з одного боку, та дискримінації, з іншого. Принцип політичної рівності означає, що нікому не може бути надано переваг на підставі походження, мови, місця народження і проживання, національної, расової, статевої приналежності, віросповідання, політичних поглядів. Політична рівність передбачає рівний доступ громадян до обіймання державних посад, рівні можливості участі у прийнятті спільних рішень.

Рішення політичне – усвідомлений вибір напряму і способу дії політичної структури чи окремого політичного діяча.

Самоідентифікація – усвідомлення індивідом своєї приналежності до певної соціальної, національної, політичної або іншої групи чи спільноти.

Свідомість політична – сукупність почуттєвих і раціональних, емпіричних і теоретичних, ціннісних і прагматичних, усвідомлених та підсвідомих уявлень про політичне життя.

Світова війна – воєнний конфлікт, у який втягуються групи держав, що переслідують глобальні цілі.

Свободи політичні – конституційно забезпечені можливості громадян захищати свої права та інтереси у визначеному законом порядку (проводити зібрання, заявляти протест, засновувати громадські організації, здійснювати волевиявлення на виборах тощо).

Символи політичні – чуттєво-наочні або абстрактні засоби, що уособлюють націю, політичну систему, політичні режими та інститути.

Система політична – цілісна впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, стосунків, процесів, політико-правових норм, політичної культури, за допомогою яких здійснюється влада, забезпечується соціальна і політична стабільність.

Соціал-демократизм – ідейно-політична течія, що відмовилась від ідей класової боротьби та пролетарської революції і стала покладатися на еволюційний рух у напрямку все більшої соціальної справедливості та рівних можливостей громадян.

Соціалізація політична – форма взаємодії політично організованої спільноти й індивіда, внаслідок якої людина засвоює притаманні даному суспільству політичні цінності, переконання, моделі поведінки.

Соціальна держава – в ліберально-демократичній державі, соціальна політика спрямована на забезпечення прожиткового мінімуму для кожного члена суспільства, ліквідацію бідності та знедоленості шляхом соціального страхування.

Соціальна нерівність – неоднакове володіння людьми деякими важливими матеріальними і духовними благами, від яких залежить суспільний статус і життєві можливості сімей та окремих індивідуумів.

Соціальна політика – політична та управлінська діяльність державних і громадських структур, спрямована на вироблення й реалізацію комплексу заходів щодо розвитку соціальної сфери, задоволення соціальних потреб суспільних груп та індивідів.

Соціальна стратифікація – вертикальне розшарування суспільства, його поділ на страти - суспільні шари, що класифікуються суспільною свідомістю в ієрархічному порядку: від вищого до нижчого.

Стратегія політична – сформульовані перспективні завдання економічного, соціального і духовного розвитку, що визначають кінцеву мету політичної діяльності та послідовність етапів її досягнення, необхідні ресурси та джерела їх поступлення, принципи та пріоритетні форми й методи дії.

Суб'єкти міжнародних відносин – сторони, що взаємодіють у міжнародних відносинах.

Суб'єкт політики – особистість, організація чи суспільна група, яка постійно і відносно самостійно бере участь у політичному житті відповідно до своїх інтересів, впливає на політичну поведінку інших суб'єктів, викликає своїми діями ті чи інші зміни в політичній системі.

Судова влада – відповідно до теорії поділу влади самостійна та незалежна гілка публічної влади (нарівні із законодавчою та виконавчою). Її головними інститутами є суди різного рівня (в Україні - від Верховного до районних), а також різної компетенції (арбітражні, загальні, спеціалізовані, Конституційний Суд), які разом утворюють судову систему держави. Їх головною функцією є відправлення правосуддя. Судова влада здійснюється шляхом провадження конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства.

Суспільно-політичний рух – форма суспільно-політичної активності громадян, спрямована на захист їхніх інтересів або на вирішення певної суспільно значимої проблеми.

Теократичний авторитарний режим – тип недемократичного режиму, який встановлюється після приходу до влади релігійних фанатиків і супроводжується набуттям релігією рис політичної ідеології, що стає панівною в суспільстві.

Тероризм – суспільно небезпечні насильницькі діяння, крайня форма політичного екстремізму, що звертається до систематичного насильства і залякування, політичних вбивств, провокацій, масових фізичних розправ над невинними людьми, які належать до спільноти «політичного противника». Мета терористів - дестабілізація суспільства, підрив політичного ладу, ослаблення держави та інші амбітні політичні цілі. У багатьох випадках тероризм є зброєю боротьби «слабких» проти «сильних», що не відміняє його злочинного й аморального характеру.

Тиранія – влада однієї людини, що здійснюється беззаконно, в особистих інтересах правителя.

Толерантність – терпиме ставлення до «іншого»: чужих (інакших, незвичних і, можливо, не схвалюваних особою) думок, вірувань, політичних, культурних та інших уподобань і позицій. Ознака й умова громадянського, демократичного суспільства.

Тоталітаризм – тип політичного режиму, за якого держава, очолювана єдиною партією, прагне контролювати не лише всі сфери суспільного життя, але й особисте життя громадян, домагаючись від них масової підтримки і відданості єдиній, нав'язаній згори ідеології.

Узурпація влади – відчуження влади від простої людини, її концентрація в руках панівної верхівки, яка незаконно привласнює собі все більші функції, править свавільно, брутальними методами.

Унітарна держава – єдина держава, територіально-адміністративні одиниці якої не мають свого власного суверенітету і політичної самостійності.

Уряд – найвищий орган виконавчої влади, що здійснює державне керівництво та управління, базуючись на рішеннях законодавчої влади та своїх власних постановах, має право законодавчої ініціативи, забезпечує дотримання законів;

Урядова коаліція – міжпартійне об'єднання в парламенті з метою створення спільного уряду. Утворюється в тому випадку, коли жодна з політичних партій, що брали участь у виборах, не набрала достатньої кількості голосів і не отримала такої кількості мандатів, щоб бути спроможною сформувати уряд і проводити ефективну політику, не вступаючи в спілку з іншими партіями.

Участь політична – а) форма активної поведінки громадян у сфері політики; б) дії пересічних громадян, які намагаються впливати на прийняття владою політичних рішень або на вибір політичних лідерів.

Фашизм – ідеологія і політична практика, що ґрунтується на сукупності міфологічних та ірраціональних ідей і вірувань: расової виключності, антидемократизму, антикомунізму, антисемітизму, сповідує ідеали вождизму й етатизму, обґрунтовує прагнення до територіальної експансії.

Форма держави – певний спосіб організації і функціонування вищих органів державної влади, що складається під впливом історичних, географічних, соціокультурних та інших умов розвитку.

Федерація – союзна держава, що складається з територіальних утворень, наділених певною політичною і юридичною самостійністю, внаслідок чого вони володіють деякими ознаками державності.

Фемінізм – ідеологія, що обґрунтовує рівні людські права жінок з чоловіками, та рух, що базується на цій ідеології і вимагає рівних соціальних та політичних можливостей для жінок.

Форма держави – певний спосіб організації і функціонування вищих органів державної влади, що складається під впливом історичних, географічних, соціокультурних та інших умов розвитку.

Футурологія – теоретичні та прикладні дослідження майбутнього соціального й політичного розвитку держав і народів.

Центризм політичний – поміркована політична позиція, прихильники якої задоволені станом речей у суспільстві й політиці.

Навчальне видання

ЛЕВЧУК КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ – доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри історії України та філософії факультету
менеджменту та права Вінницького національного аграрного
університету

ПОЛІТОЛОГІЯ З ОСНОВАМИ СОЦІОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Викладено в авторській редакції

Підписано до друку 11.05.2020

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.

Гарнітура Times new roman. Умовних друкованих
аркушів 7,7. Наклад 100 прим. Зам. № 178

Видавець ФОП Кушнір Ю.В.

Реєстраційне свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до Державного реєстру видавців
серія ДК №5909 від 18.09.2017 р.

Віддруковано з оригіналу макету замовника в ТОВ
«Друк плюс» м. Вінниця, вул. 600-річчя, 25, 21027.